T.C.
DİYARBAKIR VALİLİĞİ

GAP

MEDENİYETLER MİRASI
DİYARBAKIR MİMARİSİ

Editör
Yrd. Doç. Dr. İrfan YILDIZ

Diyarbakır-2011

DİYARBAKIR ULU CAMİİ VE MÜŞTEMİLATI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Top / Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

ÖZET

Ulu Cami, Diyarbakır'ın surlarla çevrili şehir dokusu içerisinde büyük bir öneme sahiptir. Birçok inşa dönemi geçiren cami ve müştemilatında; yapının tarihsel süreci belirlememize yarayan yapım, onarım ve eklemelere ilişkin kitabeler yapının duvarlarında karşımıza çıkmaktadır. Bunlarla birlikte tarihsel veri olarak bazı fermanlar caminin muhtelif yerlerine yerleştirilmiştir. Bu kitabeler Selçukludan Osmanlı dönemi sonuna kadar yapıya ilişkin bilgiler içermektedir. Bunlar yapıldıkları ve yazıldıkları dönemin yazı karakterini ortaya koyarken, üzerlerinde yönetici, bani ve usta gibi birçok ismi barındırmaktadır. Günümüze gelen bu kitabelerin çoğu, taş üzerine oyma ve kabartma olarak binaların dış cephelerine yerleştirilmiştir. Bu kitabelerin yanında, birtakım tarihi veriler de yapının geçirdiği evreler hakkında bilgi vermektedir.

Diyarbakır Ulu Cami külliyesindeki mevcut yapılar; bir avlu çevresine yerleştirilmiş iki cami, iki medrese, iki mak¬sure ile şadırvan, namazgâh, havuz ve helâlardan meydana gelmektedir. Ortadaki avlunun güneyindeki harim mekânı ile doğu ve batısındaki maksureler külliyenin ilk yapılarını oluşturmaktadır. Yani camiin ilk şekli güneydeki harim yani asıl ibadet mekânı ile bütünleşmiş üç yanı revak ve mak¬surelerle çevrili bir avludan oluşmaktaydı. Günümüzde harim mekânı ve avlunun doğu ve batı taraflarını maksureler kitle olarak asıl yapısını korumaktadır. Şam Emeviye Camii'nin planını tekrarlayan Anadolu'nun tek camisi olan bu yapı, doğudaki girişin iki yanındaki taşa işlenmiş aslan boğa mücadelesi tasviriyle de dikkat çekmektedir. Ayrıca Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'dan Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'dan Osmanlı Padişahı IV. Mehmet'e kadar birçok Türk devlet adamının isminin kitabelerde geçmesi yapının tarihsel yanını da ortaya koymaktadır.

Ulu Camide 2010 yılında başlayan kapsamlı restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ulu Cami, maksure, medrese, kitabe, avlu, şadırvan

DIYARBAKIR GRAND MOSQUE AND ITS ANNEXES

ABSTRACT

The Grand Mosque, tissue within the walled city of Diyarbakır, has a great importance. In the constructions undergoing in the mosque and its premises; the inscriptions which help us to determine the historical process, repair and premises of the construction can be seen on the walls of the building. Besides this, some decrees were placed in various locations of the mosque as historical data. These inscriptions contain information related to the construction from Seljuk to the end of Ottoman period. When they reveal the font of the period they were made and written, they also contain the names of the manager, patron and master on them. Most of the inscriptions we have had since then are located on the exterior façade of the buildings as stone carving and embossing. In addition to these inscriptions, some historical data also gives information about the phases of the building.

The existing structures in the Grand Mosque complex of Diyarbakır; consist of two mosques, two schools (madrasah), a fountain with two maksoorahs, namazgah (open-air prayer place), pool, and toilets. The prayer hall which is in the south of the courtyard in the middle and maksoorahs in the east and west are the first structures of the complex. In other words, the first form of the mosque was consisted of a courtyard whose three sides were surrounded by porticoes and maksoorahs which was integrated with the main worship space. Today, the maksoorahs preserves the original structure as bulk in the prayer hall and courtyard space in the east and west sides of the main structure. This structure, the only mosque in Anatolia that recurrent the plan of Umayyad Mosque in Damascus, is also noteworthy with the depiction of a lion-bull fight on the stones on each side of the east entrance. Furthermore, the names mentioned, such as Anatolian Seljuk Sultan of Great Seljuk ruler, Melikşah Giyaseddin Keyhüsrev; ruler of the Akkoyunlu, Uzun Hasan; and the ruler of Ottoman, Mehmet IV, also reveals the historical aspect of the structure.

The extensive restoration work of Grand Mosque, which began in 2010, still continues.

Key words: Grand Mosque, maksoorah, school (madrasah), inscription, courtyard, fountain.

1. GİRİŞ

En eski medeniyetlerin kurulduğu "Mezopotamya" kuzey sınırı olan Diyarbakır'ın tarihi çok eski devirlere uzanır. Çayönü Tepesi kazılarında, dünyanın en eski köy yerleşimlerinde birisi bulunmuştur. Hurri-Mitanni Krallığına ait olan bölge, zaman zaman Babil ve Asurlular arasında (M.Ö. 1400) el değiştirmiştir. Daha sonra bölgeye Medler ve peşinden de Persler hâkim oldular. M.Ö. 4. asırda İskender, bu bölgeyi ve İran'ı Makedonya Krallığına kattı. İskender'in ölümünden sonra kısa bir müddet Selevkoslar İmparatorluğunun hâkimiyetinde kaldı. Sonrasında Partlar, bölgeyi ele geçirdiler. M.S. I. - II. asırlarda bu bölge için Romalılar ve Partlar arasında çok kanlı savaşlar oldu. Sonrasında Romalılar bölgeye hâkim oldular. M.S. 395 senesinde Roma İmparatorluğu parçalanınca, bu bölge de Doğru Roma (Bizans) payına düştü. Partlardan sonra Sâsânîler, bölgede, hâkimiyet mücadelesini devam ettirdiler.

Hazret-i Ömer'in halifeliği zamanında Sasanilere son verildi. 639 senesinde hazret-i Ömer'in emri ile İyaz b. Ganem kumandasındaki İslâm ordusu Diyarbakır (Amid)ı ve çevresini fethetti. Bu İslâm ordusunun kumandanlarından olan Hâlid bin Velid, Amid'e (Diyarbakır'a) ilk giren komutandı. Muhasarada oğlu Süleyman ile sahabeden Hz. Sâsaa şehid oldular. Diyarbakır bir eyalet olarak İslâm devletine bağlandı. 869 senesinde Emir İsa, Abbasi halifelerinin genel valisi olarak bölgeye tayin edildi. Fakat Emir İsa, halifeye bağlı olarak bağımsızlığını ilan etti. 869-899 arasında 30 sene Şeyhiler Hanedanı olarak Emir İsa, Emir Ahmed ve Emir Muhammed bölgede hüküm sürdüler. Halife Mutazıd, Amid'e gelip Şeyhiler Hanedanını ortadan kaldırdı. Bir müddet bu bölgeye Hamdaniler hâkim oldularsa da, 990 senesinde bölgeye hâkim olan Mervânîler, 1096 senesine kadar saltanat sürdü. Alparslan 1071 Malazgirt Zaferinden bir sene önce Diyarbakır'a geldi. Mervânîler, Selçuklulara tâbi oldu. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra bölge, Suriye Selçuklularına kaldı. Bir süre sonra da Diyarbakır ve çevresine İnaloğulları hâkim oldular. 1138'den sonra Vezir Emir Nisan idareyi ele geçirdi. Selahaddin Eyyubi, 1183'te Diyarbakır'ı aldı ve Hısn Keyfa Emiri Artuklu Nureddin'e verdi. Artuklular 1232 senesine kadar hüküm sürdüler. 1232'de Eyyubi Sultanı Melik Kamil Diyarbakır'ı ele geçirerek Artukoğullarına son verdi. 1240'ta Anadolu Selçukluları Diyarbakır'ı aldılar.

Eyyubi Emiri Melik Kâmil, 1258'de Diyarbakır'ı Selçuklulardan geri aldı. 1259'da şehir, İlhanlılara geçti. İlhanlılar, bölgeyi Artukoğullarına bıraktılar. 1401'de Timur Han, Diyarbakır'ı Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'e verdi. Karayülük Osman Bey Akkoyunlu Devleti başşehrini Diyarbakır yaptı. Uzun Hasan, başkenti Tebriz'e götürdü. İran Safevi Sultanı Şah İsmail, 1507'de Akkoyunlu Devletini ortadan kaldırarak Diyarbakır'ı ele geçirdi.

1507-1515 arasında Osmanlı, Memlük veSafevi arasında bu bölge için mücadele devam etti. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han, 1515'te Diyarbakır'ı ve çevresini Osmanlı Devleti topraklarına katarak Diyarbakır'ı eyalet merkezi haline getirmiştir.

Özetle, Anadolu'da İslam kültürüyle en erken karşılaşan yerlerden biri olan kent, Hz. Ömer (639-661) ve Emeviler'le (661-750) başlayan süreçte Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnalloğulları, Nisanoğulları, Suriye Selçukluları, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve en son olarak da Osmanlılar'ın hakimiyeti altında kalmıştır.

Diyarbakır'daki İslam medeniyetini temsil eden başta surlar olmak üzere birçok mimari eser olmakla birlikte; bunlar içerisinde müstesna bir yere sahip olan Ulu Cami, erken İslam döneminden günümüze kadar varlığını ve önemini korumuş bir yapı olma özelliği taşımaktadır.

Diyarbakır'daki mimari eserleri ve Ulu camiyi konu alan ilk önemli çalışmalar yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Diyarbakır'ın ilk bilimsel incelemeleri, Max Van BERCHEM ve Josef STRZYGOWSKİ tarafından 1910 yılında yayınlanan "*Amida*" adlı eser kentteki mimari yapılar hakkında bilgi vermektedir. Yine Berchem'in 1909 tarihinde yayımlanan "*Arabische Inshriften aus Armenien und Diyarbekr*" isimli çalışması Ulu caminin kitabeleri ayrıntılı olarak yer vermektedir. Kentin anıtlarının yerinde etüdünü yapan ilk kişi Albert GABRIEL olup, onun 1940 yılında basılan "*Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*" adlı eserinde Diyarbakır olmak üzere pek çok merkez hakkında tarihi ve mimari bilgiler vermektedir.

1930'lardan sonra, Diyarbakır'ın gerek mimari gerekse tarihi yapısını aydınlatma amacı güden önemli yayınlar arasında, Diyarbakır'ı bu yönlerden ele alan sonraki çalışmalar için de öncelikli kaynaklar olarak, Şevket BEYSANOĞLU, Kâzım BAYKAL, Süleyman SAVCI, Basri KONYAR ve Adil TEKİN gibi yerel araştırmacıların yayınları zikredilmeye değerdir. Şevket Beysanoğlu'nun 3 cilt halinde yayınlanan "***Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi***" ve Basri Konyar'ın "***Diyarbakır Tarihi***" ve "***Diyarbakır Kitabeleri***" adlı eserleri özellikle önem taşımaktadır.

Metin SÖZEN'in, Diyarbakır'da Türk hâkimiyeti döneminde inşa edilen mimari yapıtları bir bütün halinde inceleyen diğer önemli bir eser ***"Diyarbakır'da Türk Mimarisi"*** dir. Kaynak, kent merkezindeki yapılar hakkında genel bilgi vermektedir. Ara ALTUN tarafından Artuklu eserleri üzerine hazırlanmış olan ***"Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi"*** adlı eserdir. Aynı yazarın *"Notes on The Architects and Designers of the Artukid Period"* ve *"Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Kısa Notlar"* isimli yapıtları Diyarbakır'daki Artuklu mimarisine de ışık tutan önde gelen çalışmaları oluşturmaktadır.

Diyarbakır Ulu Cami ile ilgili ilk kapsamlı çalışma Mahmut AKOK tarafından yapılmış ve 1969 *yılında* ***Vakıflar Dergisi*** VIII. sayısında *"Diyarbakır Ulu Camisi Mimari Manzumesi"* adıyla yayınlanmıştır.

Diyarbakır'daki mimari yapılarla ilgili olarak Sanat Tarihi çalışmalarında ilk başvuru kaynakları arasında Orhan Cezmi TUNCER'in ortaya koyduğu eserler yer almaktadır. Tuncer'in ***"Diyarbakır Camileri"*** adlı eseri, özellikle mihrap ve minare şerefelerindeki mukarnas sistemlerinin ayrıntılı çözümlerinin yapılması yönüyle, Diyarbakır mimarisini konu edinen diğer kaynaklardan önemli ölçüde ayrılmaktadır.

Ayrıca son zamanlarda Sanat Tarihi alanında Diyarbakır'ın mimari yapı ve elemanlarını farklı açılardan ele alan yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları yapılmıştır. Nevim ÇELİK'in ***"16. ve 17. Yüzyıl Diyarbakır Mihrapları"***, Canan PARLA'nın ***"Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır"***, Evindar YEŞİLBAŞ'ın ***"Diyarbakır'da Su Mimarisi"*** adlı Yüksek Lisans tezleri ile Gülsen BAŞ'ın ***"Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme"***, Bülent Nuri KILAVUZ'un ***"Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri"***, Nursel KARACA'nın ***"Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme "*** isimli tezleri bunların başlıcalarını oluşturmaktadır.

2. TARİHÇESİ

Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir Ortaçağ kenti olan Diyarbakır'ın surlarla çevrili şehir dokusu içerisinde Ulu Cami büyük bir yer tutmaktadır. Birçok inşa dönemi geçiren cami ve müştemilatında; yapının tarihsel süreci belirlememize yarayan yapım, onarım ve eklemelere ilişkin kitabelerle birlikte; tarihsel veri olarak bazı fermanlar da yapının duvarlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu kitabeler Selçukludan Osmanlı dönemi sonuna kadar yapıya ilişkin bilgileri içermektedir. Yapının üzerindeki kitabeler, hem süsleme amaçlı, hem de tarihi birer veri olmaları ile araştırmacıların dikkatini çekmiş durumdadır. Yapıldıkları ve yazıldıkları dönemin yazı karakterini de belirlememize yarayan bu kitabeler, üzerlerinde yönetici, bani ve usta gibi birçok ismi barındırmaktadır. Günümüze gelen bu kitabelerin çoğu, taş üzerine oyma ve kabartma olarak binaların dış cephelerine yerleştirilmiştir. Bu kitabelerin yanında, bazı tarihi veriler de yapının süreç hakkında bilgi vermektedir.

Erken İslam dönemi yani Emevi ve Abbasi dönemine ait kitabesi bulunmayan caminin Büyük Selçuklu dönemine kadarki durumu hakkında hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Yapıdaki ilk kitabe, Selçuklu -Melikşah- dönemine ait olup, bunu takip eden kitabeler, İnaloğulları, Artuklu, Anadolu Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine aittir.

Camideki Büyük Selçuklu Dönemine ait en erken tarihli kitabe, harimin avluya bakan kuzey cephesinin batısında pencereler üzerinde, 0,37 x 23,90 m ölçülerinde kufi hatla, Arapça olarak tek satır halinde uzanmaktadır. Kitabe H. 484-M. 1091 tarihli olup, Sultan Melikşah'ın emriyle, veziri Ebül Mansur Muhammed'in valiliğinde, Ebu Nasr Muhammed bin Abdülvahid eliyle Kudüslü Ahmed bin Muhammed vekâletiyle binanın yapıldığı anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, s.53).

İnaloğulları dönemine ait ilk kitabe, batı maksuresinin avluya bakan cephesinde alt kat revak kemerlerinin üzerine yer almaktadır. Arapça, kufi hatla yazılmış tek satırlık kitabeden maksurenin alt katının H. 511-M.1117-1118 tarihinde, Büyük Selçuklu Sultanı Ebu Şüca Muhammed zamanında Ebu Mansur İlaldı bin İbrahim tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, s.55).

İnaloğulları dönemine ait ikinci kitabe, batı maksuresinin üst katında avluya bakan cephede pencerelerin üzerinde tek satır halinde uzanmaktadır. Bu kitabeden maksurenin üst katının H. 518- M.1124-1125 tarihinde Irak Selçuklu Hü-

kümdarı Ebu Kasım Mahmud'un devleti zamanında yine Ebu Mansur İlaldı bin İbrahim tarafından ve Abdülvahit bin Muhammed eliyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, s.59).

İnaloğulları dönemine ait üçüncü kitabe, harimin avluya bakan kuzey cephesinin doğu kanadında pencereler üzerinde tek satır halinde devam etmektedir. Kitabeden doğu kısmı ile kuzey kemerinin H. 550 M. 1155 tarihinde yapılmasını Hasan bin Ahmed bin Nisan tarafından Alp Kutluğ Bey Ebül Muzaffer Mahmud bin İlaladı zamanında, vekili Aydoğdu bin Urve'ye, Mimar Gürgânlı Hübbetullah tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, s.61).

İnaloğulları dönemine ait diğer kitabe, doğu maksuresinin avluya bakan cephesinde alt kat revak kemerlerinin üzerine yer almaktadır. Bu kitabe H. 557 M. 1164 olup, Nisanoğlu Abdülkasım Ali tarafından İlâldı oğlu Ebül Muzafferin zamanında, mimar Gürgânlı Hibbetullah tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı maksurenin doğu cephesinde ortadaki giriş kemerinin üstünde tarihsiz olan kitabede Nisan oğlu Hasan oğlu Ali'nin ismi geçmektedir (Konyar, 1936, s.64).

Camiye Artuklu döneminde iki adet medrese eklenmiştir. Bunlardan ilki Mesudiye Medresesi olup, avlunun kuzey doğu köşesinde yer almaktadır. Medrese üzerinde farklı dönemlere ait beş kitabe bulunmaktadır. Eyvan içerisindeki ilk kitabe yapının dört mezhep için yapıldığını vurguluyarak H.590/ 1193-94 tarihini vermektedir. Bu kitabe Artuklu Sultanı II.Sökmen (1185-1200) 'in zamanına denk gelmektedir. Avludaki ikinci kitabede yine II.Sökmen'in adı ile H.595/1198-99 tarihi ile birlikte geçmektedir. Üçüncü kitabe taçkapı üzerinde olup, sadece H.596/ 1200 tarihi yer almaktadır. Dördüncü kitabe ortadaki mihrabın sağındaki pencere üzerinde yer almaktadır. H.620/1224-25 tarihli kitabede usta olarak Üstat Halep'li Mahmut oğlu Cafer ile el-Benna Mesut isimleri geçmektedir (Kuran, 1969, s.25; İlter, 1969, 199; Altun, 1978, s.132; Sözen, 1970, s.157).

Yapının değişik bölümleri üzerinde yer alan bu kitabelere göre medresenin yapımına Artuklu hükümdarı II. Sökmen tarafından başlanmış, II. Sökmen'in 1200 yılında ölümü üzerine yapıma, Artuklu hükümdarı Mahmut tarafından devam edilmiştir. Mahmut'un da 1222 yılında ölümüyle Mevdud zamanında 1223 yılında tekrar gözden geçirilerek bugünkü şeklini almıştır.

Bunların dışında giriş kapısı üzerinde yer alan H.1226/1811ve H.1328 /1910 tarihleri Osmanlı döneminde de yapıya birtakım onarım ve ilaveler yapıldığını göstermektedir.

Bazı kaynaklarda Sincariye ya da Mercaniye adları ile anılan Zinciriye Medresesi'nin inşa tarihini belirten kesin bir kayıt mevcut değildir. Bazı araştırmacılar yapının Eyyubi ve Akkoyunlu dönemlerine ait olabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak avlu revakları üzerindeki kitabede adı geçen İsa Ebu Dirhem adı, yapının tarihlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Diyarbakır kalesi surlarında da adı geçen ve Artuklu döneminde yaşadığı bilinen Mimar İsa Ebu Dirhem'den dolayı Zinciriye Medresesi'ni I.Sökmen döneminde 1199 (H. 595) yılına tarihlendirmek mümkündür (Kuran, 1969, s.28; Sözen, 1970, s.72; Sözen, 1971, s.137; Altun, 1978, .124; Durukan, 2001, s.262).

Camide inşa kitabelerinden başka Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine ait onarım kitabeleri bulunmaktadır. Camiin doğu cephesinde H. 735 M. 1334 tarihli Artuklu Sultanı Sultan Melik Salih'in zamanında, Hacı Yusuf bin Selahattin tarafından yaptırılan onarımı bildiren kitabe yer almaktadır. Yine camiin güney duvarında pencerelerin üstündeki kitabeden H. 874 M. 1448 tarihinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın emri ile Şeyh Ali'nin camide yaptırdığı onarımlar ifade edilmektedir.

Osmanlı döneminde de camide ekleme ve onarımlar devam etmiştir. Bunlardan en önemlisi avlunun kuzey batısına yapılan Şafiiler Camii'dir. Bunun avlu cephesindeki kitabesinden H.935 /M 1550 tarihinde, Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Bunlardan başka H. 1124/M. 1745 tarihinde camide geniş ölçüde onarımların yapıldığına H.1255-1266 /M. 1885 minarenin tamir edildiğine ve H. 1269/M.1888' de de büyük havuz ve namazgahın yapıldığına dair kitabeler bulunmaktadır.

3. SEYAHATNAMELERDE ULU CAMİ

Diyarbakır sur içinde kentin ana yollarının kesişme noktasındaki Ulu Cami'den doğulu ve batılı birçok seyyah bahsetmektedir. Bunların çoğu Osmanlı döneminde 16. yüzyıldan sonra kente gelen yabancı ve çoğunluğu batılı seyyahlardır. Doğulu olarak erken İslam döneminden **Nasır-ı Hüsrev** ile Osmanlı döneminden **Evliya Çelebi** cami hakkında kayda değer bilgiler vermektedir.

Ulu Cami'nin üzerindeki yapımına ilişkin ilk kitabe Selçuklu döneminden -Melikşah'a ait- 1091 tarihli olmasına rağmen; bunun öncesi ile ilgili yapıdan ilk bahseden seyyah 1046 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev'dir. Eseri olan *Sefernâme*'de ulu camiden "*Öyle mükemmel bir yapıdır ki ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkan yoktur. Caminin içinde iki yüz küsur taş direk vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla işlenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş havuz vardır, o taşın üstüne bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taş bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında pirinç bir lüle vardır ki oradaki fıskiyeden berrak su fışkırır, o suyun nerden gelip nereye aktığı görülmez... Yalnız binaların yapıldığı taşların hepsi karadır...*" (Nasır- Hüsrev, 1985, s.12-14).

Tavernier Ulu caminin adını vermeyerek kentin dinsel işlevine uygun olarak çevresinde mollaların, dervişlerin bulunduğu kitap ve kağıt satıcılarının çevrelediği kiliseden döndürülmüş muhteşem bir cami diye söz eder (Tavernier, 1678, s.146).

Evliya Çelebi Ulu Cami'den "*şehrin ortasında eski mabed, Büyük cami, Diyarbekir'in yüzsuyu yani (Camii kebir). Müverrihler birliktirler ki bu eski ibadet yeri, ta Hazret-i Musa zamanında yapılmıştır. Bahçe sütunlarının sağ tarafında bir sütun üzerinde İbranice tarihi vardır. Kale her kimin eline geçmiş ise, yine bu mabed, mabed olarak kalmıştır. İçinde öyle ruhaniyet var ki bir kimse iki rekât namaz kılsa kabul olunduğuna kalbi şahitlik eder. Güya Haleb'in Ulu Camii, Şam'ın Emevi Camii, yahut Kudüs'ün Mescid-i Aksası, Mısır'ın Ezher Camii, İstanbul'un Ayasofya'sıdır. Kiliseden çevirme olduğuna delalet eden nice bir alametler var. Çünkü minaresi dört köşedir ki, eski kilise iken çan yeri imiş. Mihrab ve minberi eski tarzdır. Caminin içi avize ve kandillerle süslüdür. Küçük, büyük çeşitli üç kat sütunları birbiri üzerine konulmuşlardır. Camiin içinde (Şafii Camii) başkadır. Bütün Şafii mezhebinde olanlar burada ibadet ederler. Bu camiin dört kapısı var. Gece ve gündüz cemaati mevcut olup, yetmiş seksen yerinde çeşitli bilgiler okunur. Nice yerinde tarikat erbabı olanlar Erbaine girip tevhid ve tezkir ile meşgul olurlar. Dış avlusu, beyaz mermer ile döşenmiş olup, avlunun tam ortasında bir abdest havuzu var. Bütün musluklarından namaz kılanlar, abdest tazeleyip ibadet ederler. Bu çeşmelerin hepsi ayn-ı Hamravat ve Ali Nehri pınarından gelir. Avlusunun dört tarafı, İstanbul'daki Süleymaniye Camii gibi, yan sofalardır. Bu saflar üzerinde çeşitli mermer, somaki, zenburi sütunlar vardır. En yukarılarında olan zayıf ve ince sütuncuklardır. Anın altındakiler kalındır. Onlardan aşağıdakiler ise büyük sütunlardır. Bu sütunların üzerinde baş aşağı kubbeler vardır. Bu avlunun üç tarafında üç kapı var. Yeniden dört köşe bir minare yapıldı. Velhasıl Diyarbekir'de bu kadar büyük bir cami yoktur. İçi onbin adam alır. Bütün bina, baş aşağı kubbeleri baştanbaşa has kurşun ile örtülüdür. Cuma hutbesinde hatibi, şehri fetheden Sultan Selim Hanı da anar.*" (Evliya Çelebi, 2001; M. Bruinessen, 1988) şeklinde bahseder.

18. yy.ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, ana camiyi (Ulu Camii) çok önemli bir yapı olarak tanımlar ve bunun yerinde bir zamanlar Hıristiyanların baş kilisesinin olduğunu, ancak kilisenin kapladığı alanın saptanmasının artık mümkün olamayacağını ifade eder. İçinde bulunduğu andan yaklaşık yüz yıl önce o gün itibariyle Nasturî olan kişilerin patrikleri ile birlikte Roma'dan bir rahip alarak sultan fermanı ile Diyarbekir'e geldiklerini, Keldanî'lerin de bu patriğe bağlı olduğunu belirtir (Pınar, 1999, s.150; Niebuhr vd., 1962, s.176-179).

Ebubekir Feyzi, Hülasa-i Ahvali'l-Buldan adlı eserinde Diyarbakır camilerinin çok azından bahsetmektedir. "*Câmi-i Kebîr-i Emeviyye misüllü mihrab-ı erbaa ile Hanefî ve Şafî mihrab ve daireleri...*" şeklinde Emevî Camii'ne benzettiği ve dört mihrabı olan, Hanefî ve Şafiler için ayrı cemaat yerlerinin bulunduğunu söylediği Ulu Camii veya Çarşı Camii adıyla bilinen cami olmalıdır (Bulduk, 2008, s.191).

Dupré, Diyarbakır da çok sayıda caminin bulunduğunu, Halife tarafından yaptırılan Ulu Camii denen yapının kolonlarının süslemesiyle büyük bir yere sahip olduğunu ve ziyaret edenlerin dikkatini çekmekte olduğunu bildirmektedir (Dupré, 1819, s.71).

1838 yılının Mart ayının başlarında Diyarbakır'da bulunan *Horatio Southgate,* Diyarbakır'daki camiler hakkında pek fazla bilgi vermemekle birlikte Diyarbakır'ın büyük camisinin eskiden Hıristiyan kilisesi olduğunu belirtir. Buna Büyük Camii denildiğini ve antik kalıntıların en iyi yerinde bulunduğunu

ve şimdi minare olarak kullanılan dört köşeli bir kuleye sahip olduğunu belirtmektedir. Southgate caminin mimari özellikleri ile caminin avlusu hakkında da kısa bilgiler vermektedir *(Southgate, 1840, s.298)*

19.yy. gezginlerinden *Seyyah Jules Oppert'in*, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde, Patrik Jean döneminde Heraklius tarafından yaptırılmış olan ana kilisenin (Mar-Thoma) yerinde şimdi Ulu Camii'nin yer aldığını belirterek, "*caminin avlusu iki sıra halinde dizili, sarı mermer sütunlarla süslüdür, bir kısmı çepe çevre sarılı olup, sol taraf diğer taraftan daha iyi korunmuştur. Müslümanlar bu eseri Khaled (Halid) Cami diye adlandırır ve Müslüman bir fatih olan Halid tarafından inşa edildiğini iddia ederken; Hıristiyanlar aynı eserin inşasının onlara ait olduğunu savunmakta daha haklı görünüyorlar*" demektedir (Oppert, 1863, s.53).

1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen *R.J. Garden* Ulu Cami'yi oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. "*Aslında eski bir kilise olan Ulu Cami'yi gezdik. Eğimli çatısı kurşun kaplı olan yapı, merkezdeki yapının her iki yanındaki iki kanatla birlikte üç bölüme ayrılıyor; bunlar İslamın, adlarının Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli olduğunu öğrendiğim dört mezhebinden üçü için kullanılıyorlar. Önde, üzerinde başka hayvanları parçalayan arslan figürlerinin kabaca işlendiği kemerli bir geçitle doğudan girilen geniş bir avlu bulunuyor. Bu avlunun iç tarafının karşılıklı kenarlarında, doğu ve batı yönünde cepheyi görürüz. Burada, çift sıra halinde, biri diğerinin üzerinde yer alan on çift sütun yer alır. Alttaki sütunların başlıkları Korint üslubundadır; üsttekiler ise çok güzel süslenmişlerdir ve Arap ya da Bizans üslubundadır. Alt sütunların gövdelerinin her parçası değişik renkte mermerdendir. Bu sütunlardan oldukça sade olan bazıları iki, diğerleri üç parçadır. Üst sütunların gövdeleri, görünüşe göre yekpare bloklardan oluşmaktadır. Bunlar alt sıradakiler kadar iyi işlenmiş olmasalar da, her biri farklı yüksek kabartma (rölyef) biçimlerinde oyulmuş yaprak desenleriyle süslenmiştir. Doğu kenarındaki alt sıra sütun başlıklarının üzerinde üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan bir pervaz yer almaktadır. Sütunların arasındaki duvarlarda yer alan yaprak desenleri Arap ya da belki de Bizans üslubundadır. Çeşitli noktalarda Arabi ya da kufi kitabeler vardır. Avlunun içinde, kurşun levha kaplı konik çatılarıyla iki ahşap şadırvan vardır. Kuzeybatı köşesinde İslam'ın (şu anda burada yalnızca üç mezhep olduğunu söyleseler de) dördüncü mezhebine (Hanbeli) ayrılmış küçük bir mescit vardır*" *(Garden, 1999, s.142).*

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen *Edmund Naumann*, Kervansaraya (Hasan Paşa Hanı) pek uzak olmayan mesafede sağ tarafta çok eski zamanlardan kalma mimari bir anıt olan Ulu Cami'nin yer aldığını söyleyerek camiyi ayrıntılı bir şekilde betimler. "*Ulu Cami, Sasaniler zamanından kalan sarayın avlusuna inşa edilmiştir ve sarayın sol avlusunu içine almaktadır. Bu tarafta korint başlıklı sütunlar üzerinde kemerler vardır; caminin batı kanadı bugünlerde okul amaçlı kullanılmaktadır; avluda sivri çatısı sütunlarla taşınan büyük bir şadırvan yer almaktadır*" *(Pınar, 1999, s.159).*

Vital Cuinet, "*...Yeterince büyük bir miktarda yapı ve eşsiz birçok tarihi eser dikkat çekmekte ve kendine hayran bıraktırmaktadır. Göze çarpanlar arasında, antik hisar ve içinde barındırdığı iki eski Hıristiyan kilisesini öncelikle belirtmemiz lazım. Bunlardan biri, günümüzde silah deposu olarak, Saint-Jean himayesindeki diğeri ise, Hisar'daki kışla birlikleri tarafından camiye dönüştürülmüş ve cami olarak kullanılıyor. Bu cami Ulu Cami (Büyük Cami) diye adlandırılır. İç dekorasyonu aşırı derecede zengin olup, Romalılar döneminde forum olarak kullanılan yer üzerine dikilen, Bizans Saint-Jean kilisesi stiline uyarlanmış ve Yunan yapılarından esinlenmiş muhteşem sütunlarını özellikle burada not etmek gerekir*" *(Cuinet, 1891, s.379)* şeklinde bahsederek diğer pek çok seyyahla aynı görüşü aktarmaktadır.

19.yy'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden *Le Comte de Cholet*, (Ulu Cami'yi kastederek), şehirde bulunan güzel bir caminin forum ve eski Roma evleri üzerine yapıldığını belirtir (Cholet, 1892, s.253)

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, Ulu Cami'nin "Tigran Sarayı" olarak da adlandırılan Sasani Sarayı yerine yapıldığını belirterek camiyi betimlediği aktarılır (Parla, 1990, s.16; C. Wilson, 1895, s.265-301).

Lord Warkworth, Ulu Cami'nin yerinde Heraklius'un ana kilisesinin bulunduğundan bahsetmektedir. Seyyaha göre, "*Ulu Cami'nin (büyük cami) avlusuna bakan 'Tigran Sarayı' olarak adlandırılan görkemli cephelerini görmek için bile Diyarbakır gezisi kayda değer*". 7. yüzyılda Heraclius'un emriyle inşa edilen çoğunlukla bir Hıristiyan kilisesinin kalıntılarını temsil eden bu yapının amacını gösterecek kesinlikle hiçbir şey yoktur diyerek ayrıntılarıyla Ulu Cami'yi tasvir eder (Warkworth, 1898, s.235).

Gertrude Lowthian Bell, Ulu Cami'nin kentin iki ana yol aksının kesiştiği noktadan çok da uzak olmadığını söyleyerek kent dokusu içindeki konumunu verir. Ulu Cami'nin avlusunun ünlü olduğunu ve yapının ya Heraklius tarafından yaptırılmış olan kilise ya da bir Bizans sarayının kalıntıları üzerinde yer aldığını ve yapının doğu ve batı yönde iki katlı revaklarla kapatıldığını belirtir (Bell, 1911, s.325). 20. yy'ın başında kenti ziyaret eden Carl Preusser de, Ulu Cami'den bahsetmiştir (Preusser, 1911, s.56).

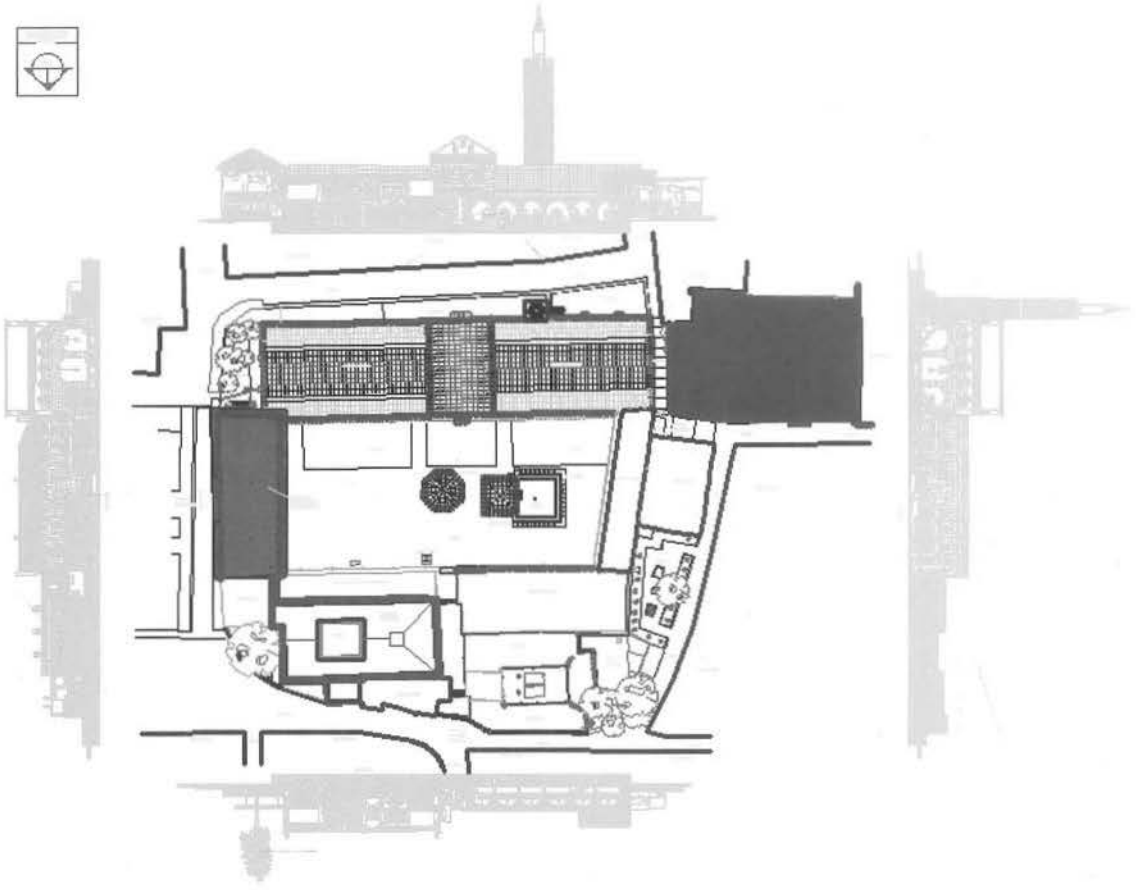
Ö. İzgil'in, *Gries'in* seyahatnamesini tanıttığı "Anadolu Seyahati" adlı makalesinde, kentin ortasında Sasaniler'den kalma bir saray bulunduğunu ve bir kapı ile geniş bir avluya girildiğinin ifade edildiğinden bahseder. Avlunun ortasında, günün her saatinde Müslümanların görüldüğü bir şadırvan yer almaktadır. Sarayın arka kesiminde, kemerlerle yükseltilmiş bir bölüm vardır ve sarayın sol yanında da şehrin en gösterişli camisi olan Ulu Cami yer almak*tadır* (Parla, 1990, s.18; İzgil, 1939, s.12-13).

4. PLAN VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

4.1. Vaziyet Planı

Diyarbakır Ulu Cami külliyesindeki mevcut yapılar; bir avlu çevresine yerleştirilmiş iki cami, iki medrese, iki maksure ile şadırvan, havuz ve helâlardan meydana gelmektedir. Bu yapıların ortasındaki avlu, bunun güneyindeki harim mekânı ile doğu ve batısındaki maksureler külliyenin ilk yapılarını oluşturmaktadır. Camiin ilk şekli güneydeki harim yani asıl ibadet mekânı ile bütünleşmiş üç yanı revak ve maksurelerle çevrili bir avludan oluşmaktaydı (Çizi:1), (Foto:1,2,3,4). Günümüzde harim mekânı ve avlunun doğu ve batı taraflarını maksureler kitle olarak asıl yapısını korumaktadır. Kuzey tarafta olması gereken revaktan sadece doğu kesiminde Mesudiye Medresesinin önündeki kısım gelebilmiştir (Foto:5-4). Avlunun kuzeyine doğu ve batı taraflarına daha sonraları çeşitli binalar eklenerek yapı bugünkü şeklini almıştır. Sadece batı taraftaki Zinciriye Medresesi bu avlunun dışında kalmaktadır

Harimin kuzey tarafındaki avlu, doğu-batı istikametinde düzgün olmayan dikdörtgen planlı ve yaklaşık 31.50 x 77.00 m ölçülerindedir. Avluya kuzey, doğu ve batıdan olmak üzere üç giriş bulunmaktadır. Bunlardan doğudaki eyvan şeklinde



Çizim: 1- Diyarbakır Ulu Camii Külliyesi Vaziyet Planı (VBM Arşivinden)



Foto: 1- Diyarbakır Ulu Cami avlu doğudan genel görünüşü

dışa açılan asıl girişlerden biridir (Foto:7). Buranın önündeki meydan zamanla yükselmiş olduğundan avlu ile meydan arasında bir metreye yakın kot farkı oluşmuştur. Kuzey taraftaki giriş bugün için ikinci derecede bir durum göstermektedir. Bu kapıdan avluya uzunca bir aralık ile ulaşılmaktadır. Bu girişin doğusunda Mesudiye Medresesi, batısında Şafiîler Camii ile helâlar yer almaktadır. Yakın zamanlarda yapılmış abdest alma depo ve musluklarıyla burası iyice darlaştırılmıştır. Batı taraftaki giriş de, caminin kuzey köşesinde maksure ile birleştiği yerde bulunmaktadır (Foto:8). Bu kapıdan Zinciriye Medresesine ulaşan dar sokağa çıkıldığı gibi, caminin batı duvarı dibinde bulunan dar aralığa da ulaşılmaktadır.



Foto: 2- Diyarbakır Ulu Cami avlu batıdan genel görünüşü



Foto: 3- Diyarbakır Ulu Cami avlu doğu tarafı



Foto: 4- Diyarbakır Ulu Cami avlu kuzey tarafı



Foto: 5- Diyarbakır Ulu Cami avlu kuzey doğu tarafı

Geniş avlu zemini, revakların altı ve geçit kısımları tümüyle bazalt taşlarla kaplıdır. Avlunun ortasındaki şadırvan, namazgâh ve açık havuz Osmanlı döneminde buraya ilâve edilmiş kısımlardır. Avlunun ortasına yakın yerdeki şadırvan sekizgen planlı olup, sekizgenin köşelerine yerleştirilmiş mermer sütunlara oturan saçaklı, sivri külahlı bir ahşap çatı ile örtülmüştür. Bunun batısında kare planlı dört köşesi ve aralarına yerleştirilmiş sekiz mermer sütuna oturan külah şeklinde ahşap çatılı, seki halinde bir namazgâh bulunmaktadır. Namazgâhın batı tarafında ise, dikdörtgen planlı geniş, açık havuz yer almaktadır (Foto:9).



Foto: 6- Diyarbakır Ulu Cami avlu batı tarafı

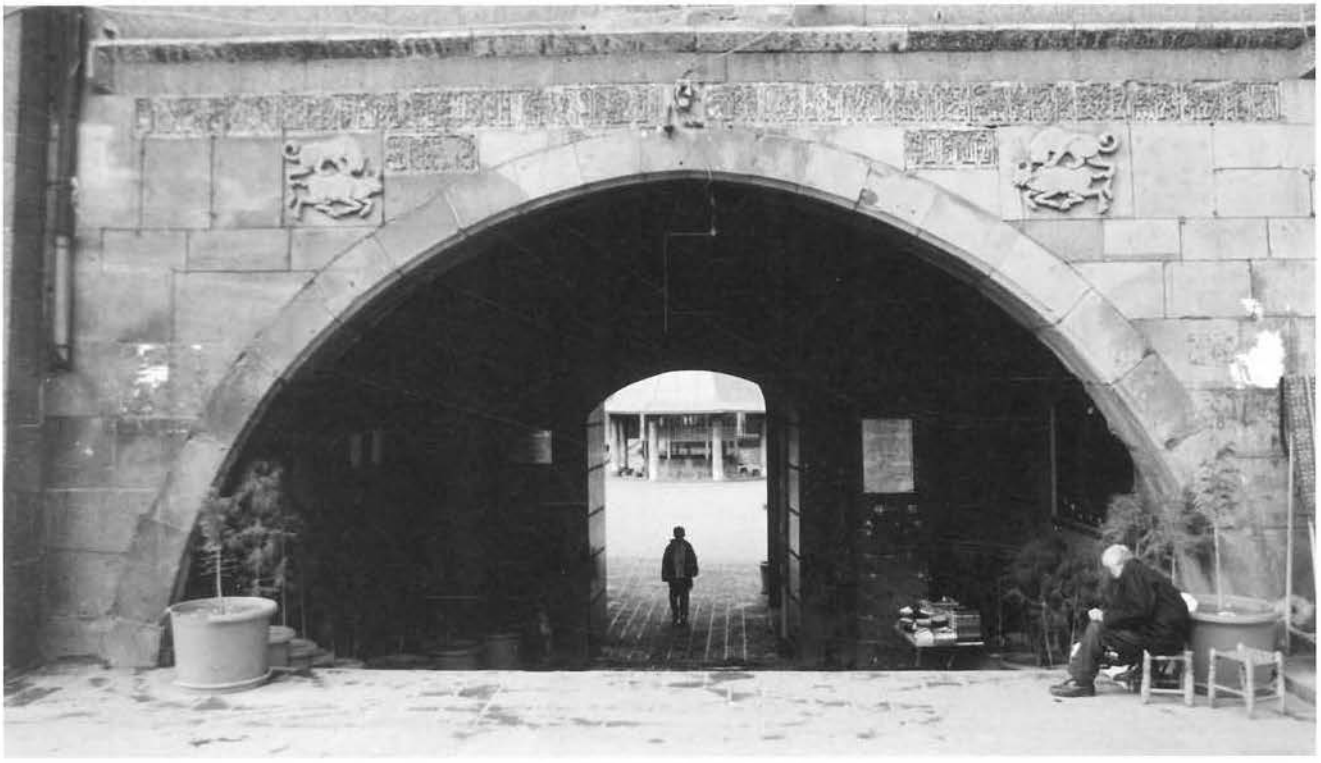


Foto: 7- Diyarbakır Ulu Cami avlu doğu girişi

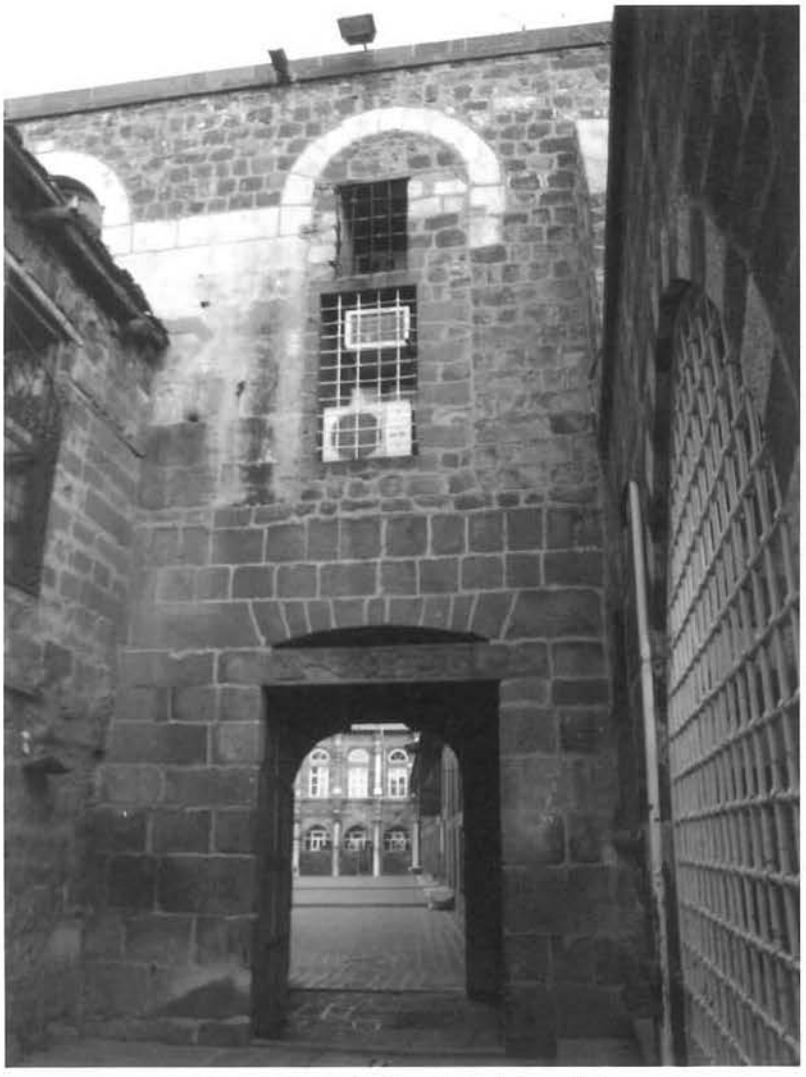


Foto: 8- Diyarbakır Ulu Cami avlu batı girişi



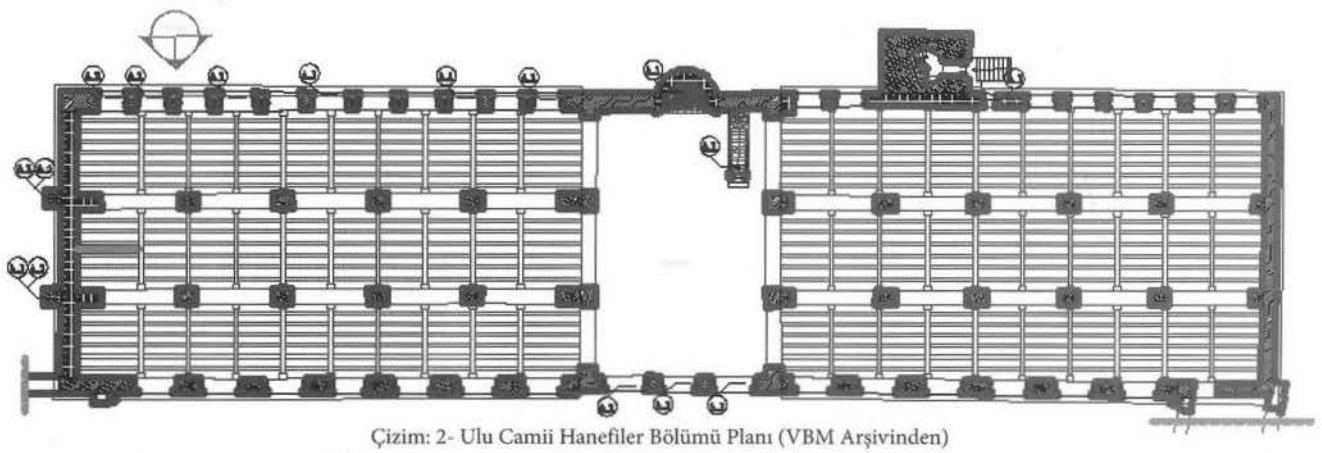
Foto: 9- Diyarbakır Ulu Cami avlu güney tarafı

4.2. Hanefiler Bölümü

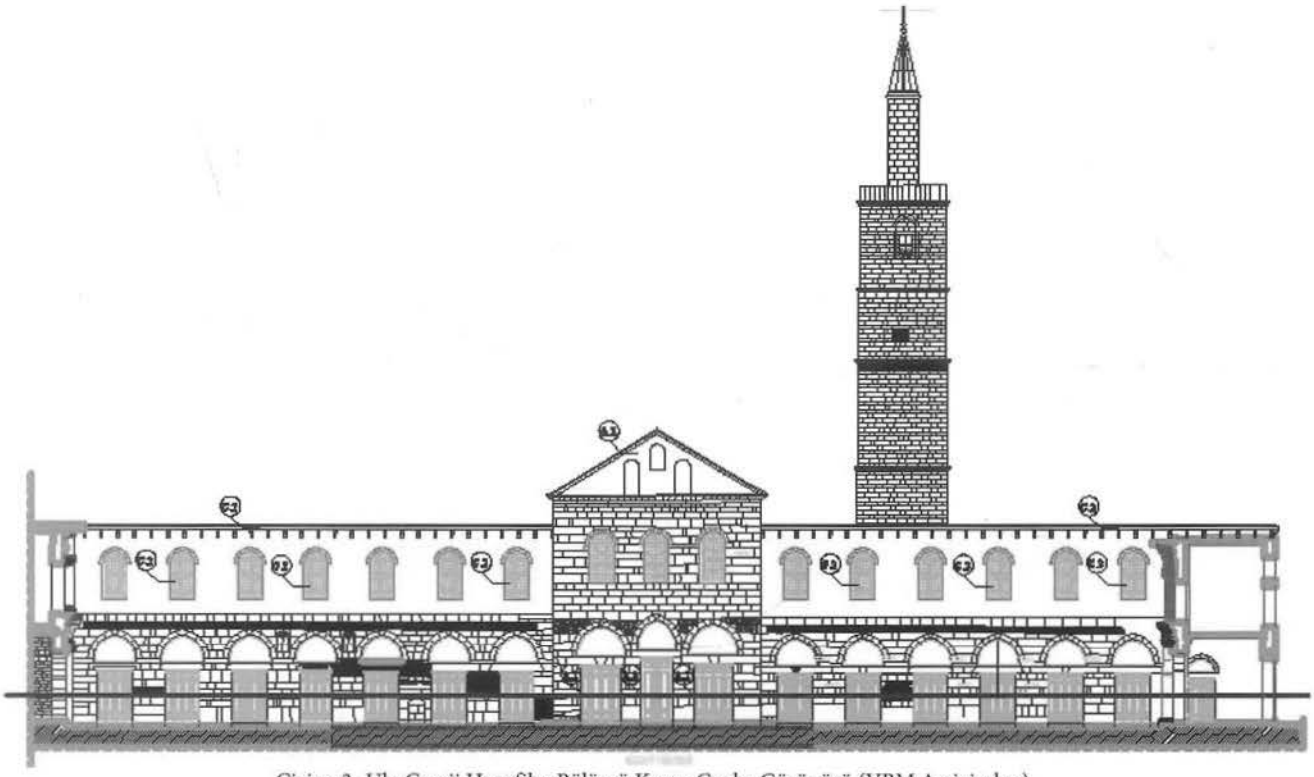
Avlunun güney tarafında, dıştan 18.66 x 77.00 m ölçülerindeki cami, doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı bir düzenleme göstermektedir. Harim mekânı, orta eksende mihraba dik uzanan dikey bir sahın ile bunun iki yanında kıble duvarına paralel üçer sahından oluşmaktadır. Cami bu plan özelliği ile transept planlı camiler grubuna dahil olup, Şam Emeviye Camii ile plan bakımından benzer özellikler göstermektedir (Çizim:2).



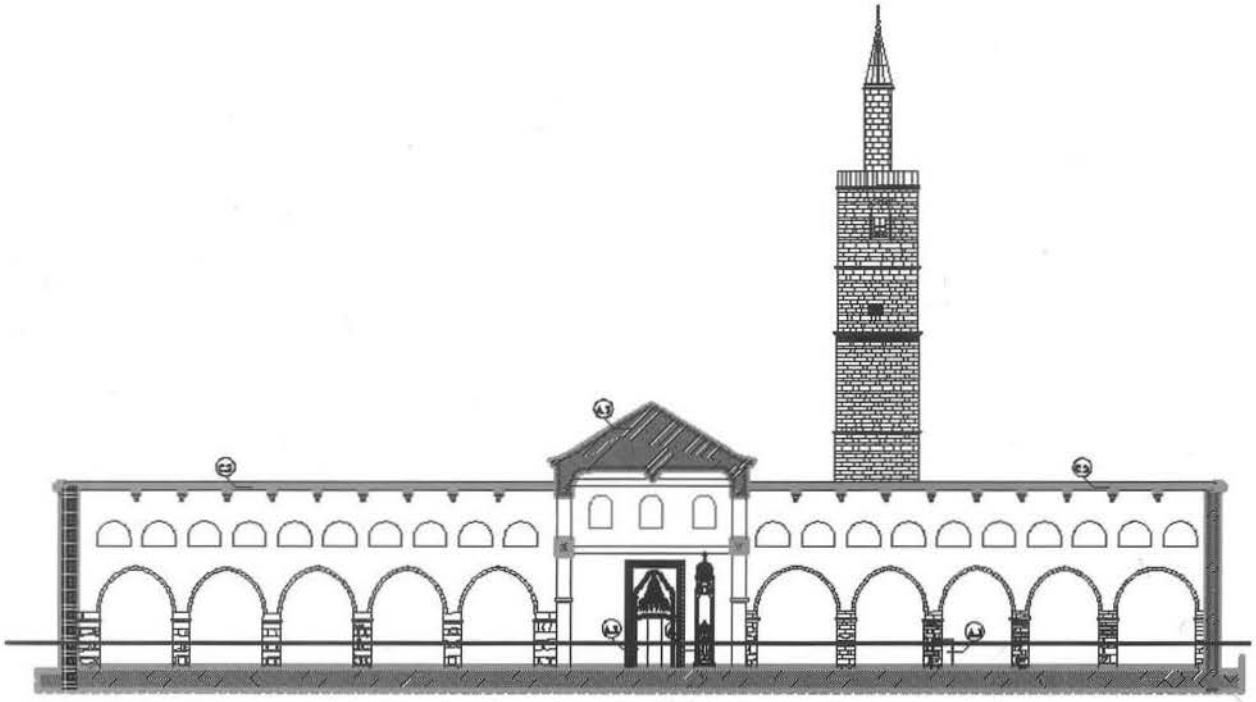
Foto: 10- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü doğudan kuzey cephe genel görünüşü



Çizim: 2- Ulu Camii Hanefiler Bölümü Planı (VBM Arşivinden)



Çizim: 3- Ulu Camii Hanefiler Bölümü Kuzey Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)



Çizim: 4- Ulu Camii Hanefiler Bölümü Güney Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)

Harimin Kuzey Cephesi, harime giriş sağlayan ana cephe konumunda olup, orta kesimi yan kanatlara göre daha yüksek tutulmuştur (Foto:10-11). Doğu ve batıdaki kanatların alt kesimine yanlarında ikişer kapı ile bunların arasına cephe boyunca devam eden beşer pencere açıklığına yer verilmiştir. Üstteki açıklıklar ise, kapı ve pencerelerin üzerine denk gelecek şekilde sivri kemerli birer pencere olarak düzenlenmiştir (Foto:12).

Doğu kanattaki üst kat pencerelerinden tam orta eksendekinin iki yanına simetrik olarak yarım daire planlı birer niş yerleştirilmiştir. Nişler iki yandan çokgen gövdeli ve üzerleri yatay zikzak yivli sütuncelerle sınırlandırılmış ve üstten istiridye biçimli birer kavsara ile sonlandırılmıştır. Bunların altındaki pencerenin yekpare atkı taşı üzerine yan yana sıralanmış vaziyette beş kabartmaya yer verilmiştir. Bu kabartmalardan kenarlardaki ikisi küçük boyutlu birer niştir. Bu nişleri takip eden düzenlemelerden doğudakinde dörtlü gamalı haç, batıdakinde ise palmiye ağacı motifi işlenmiştir. Ortadaki dairesel kabartma, çelenk şeklinde olup, içerisinin üst kesime delikler açılmıştır (Çizim:3), (Foto:13,14,15).



Foto: 11- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü batıdan kuzey cephe genel görünüşü

İki yan kanatta pencerelerin üstünde bir kitabe şeridi boydan boya devam etmektedir. Sarı kalker zemin üzerine kûfi hatla yazılan kitabe, bitkisel süslemelerle zenginleştirilmiştir. Özellikle harflerin aralarında kalan boşluklar rumi ve palmetlerle zenginleştirilmiş girift kıvrık dallarla doldurulmuştur. Tamamen bazalt düzgün kesme taşın kullanıldığı cephe üstten iki kademeli mukarnas konsollarla sonlandırılmıştır (Foto:16).

Camide cephenin orta kesimi üç katlı olarak düzenlenmiştir. Alt katta ortada mihrap nişi bunun iki yanında birer pencere açılmıştır. Mihrap, köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış, beş kenarlı yarım çokgen planlı bir niş şeklindedir. Mukarnas kavsaralı nişi üst kesimde beş dilimli bir kemer kuşatmaktadır. Nişin üst kesimine cas harcı ile yapılmış geometrik düzenlemelerden oluşan süslemelere yer verilmiştir. Mihrabın iki yanındaki pencereler altta dikdörtgen, üstte ise sivri kemer açıklıklı düzenleme göstermektedir. Aynı cephede üst pencerelerin arasına ahşaptan bir mükebbire yerleştirilmiştir.

Orta kesimde çatı seviyesinde başlayan ikinci bölüm, yan yana sıralanmış üç pencere ile değerlendirilmiştir. Pencereler alt sıra pencerelerine göre daha küçük, sivri kemer açıklıklı ve alçı şebekeli olarak düzenlenmiştir. Üst ikinci kat ise, kırma çatının oluşturduğu üçgen alınlık şeklindeki kesimdir. Burası sonradan tamamen sıva ile kaplanmış ve üç pencere ile hareketlendirilmiştir.

Güney cephenin de orta kesimi yan kanatlara göre daha yüksek tutulmuştur (Foto:17). Doğu ve batıdaki kanatlar birbirinden farklı düzenleme göstermektedir. Batı kanadı ortaya yakın minareden sonra, iki payanda ile üç eşit parçaya bölünmüştür (Foto:18). Buradaki duvar dokusu zaman içerisinde çeşitli onarımlarla müdahale edildiğini göstermektedir. Bu



Foto: 12- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü kuzey cephe orta kısmı



Foto: 13- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü kuzey cephe batı kanadı

bölümlerin içerisine alt kesimin ortalarına birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Üstteki pencereler ise, çatının hemen altında sıralanmaktadır. Ortadaki bölümde üç yanlardakinde ikişer olmak üzere bu pencereler sivri kemerli ve alçı şebekeli olarak düzenlenmiştir (Çizim:5), (Foto:19-20).

Güney cephenin batı kandında mihraba yakın, dışa taşıntılı olarak inşa edilmiş minare, kare gövdeli minareler grubundadır. Batı cephede zeminden külahın bitimine kadar 39.75 m



Foto: 14- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü kuzey cephe batı kanadından ayrıntı



Foto: 16- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü kuzey cephe kitabe detayı

yüksekliğinde tutulmuştur. Kareye yakın dikdörtgen planlı gövde, kaide kornişiyle aynı formda üç kornişle dört bölüme ayrılmıştır. Gövdenin dördüncü bölümünde cephelerin ortasında 0.50 x 0.84 m ölçülerinde, düz atkı taşlı birer büyük pencere açılmıştır. Kareye yakın dikdörtgen planlı şerefe taş korkuluklarla dört yönden çevrelenmiştir. Minare şerefe kapısının üst kısmına kadar düzgün kesme bazalt taş malzemeyle inşa edilmiştir (Çizim:5), (Foto:21,22-23).

Doğu kanadında ise orta sahından sonra, duvarın üst kesiminde tek sıra olarak peşpeşe düzenlenmiş sivri kemer açıklıklı onbir pencere yer almaktadır. Buradaki cephenin alt kısmı sonradan yapılan dolgu duvarla tamamen kapatılmış durumdadır. Bu üst pencerelerin kemerleri arkat şeklinde cepheden taşıntılı olarak yan yana sıralanmaktadır. Pencerelerin içleri burada da alçı şebekeli olarak düzenlenmiştir.

Güney cephenin orta kesimi burada da üç katlı olarak



Foto: 15- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü kuzey cephe batı kanadındaki niş

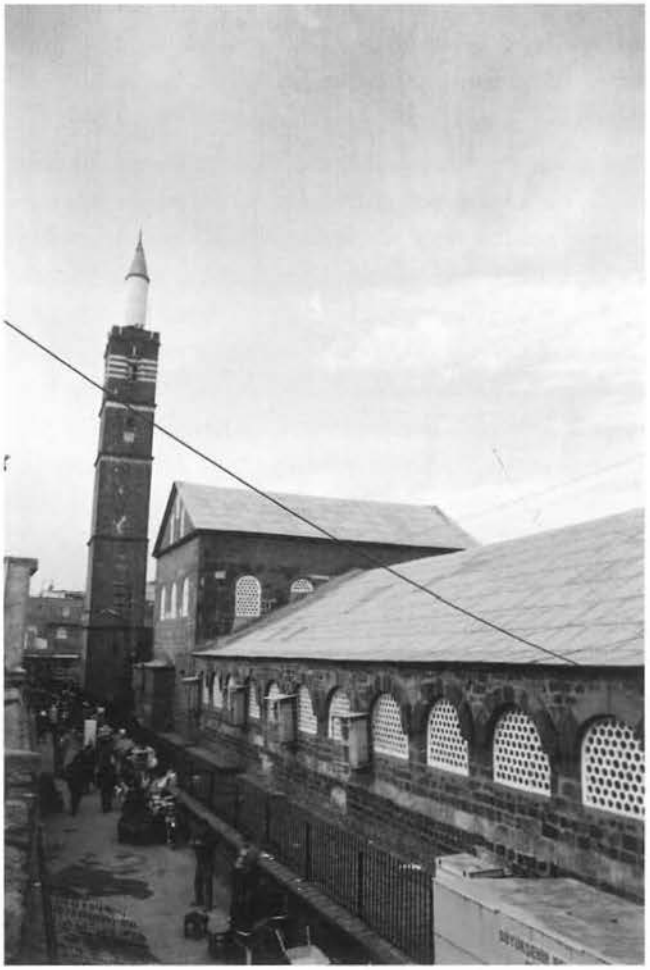
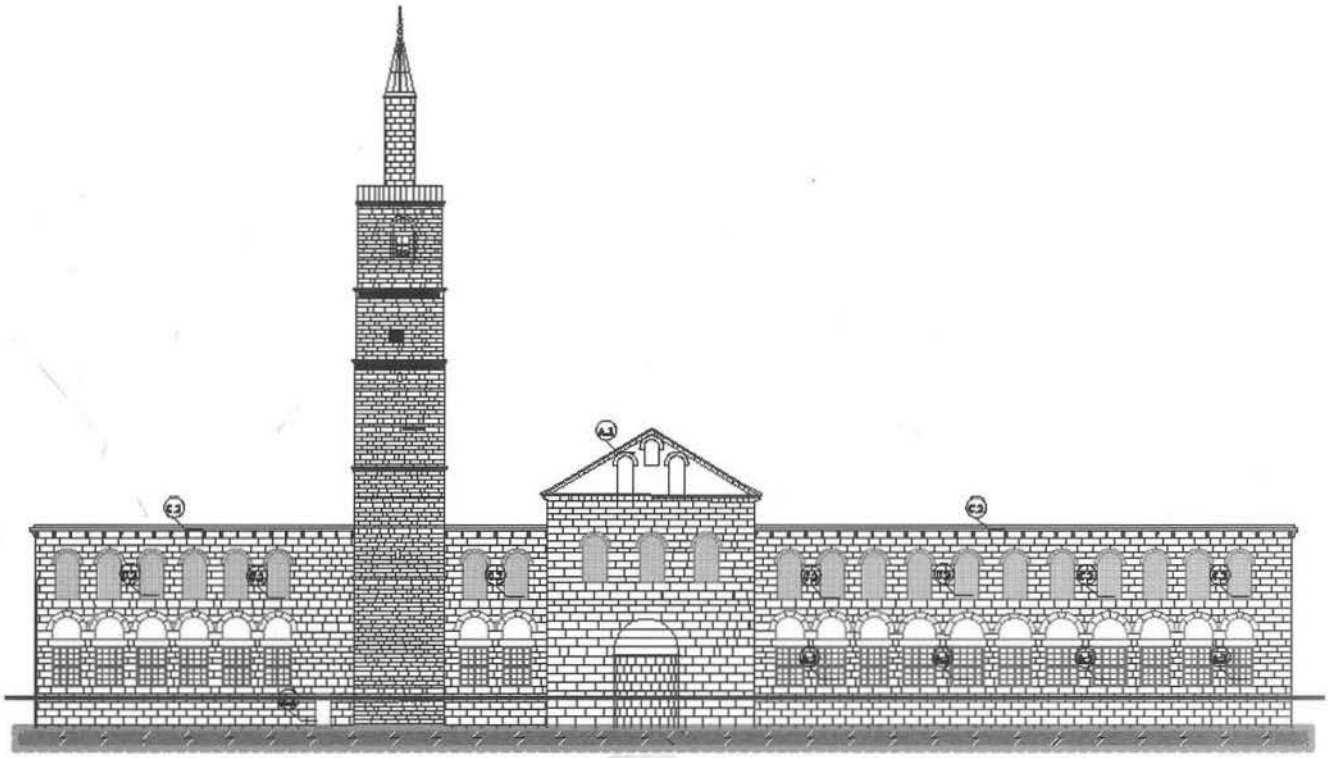


Foto: 17- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü doğudan güney cephe genel görünüşü



Çizim: 5- Ulu Camii Hanefiler Bölümü Güney Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)



Foto: 18- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü güney cephe batı kanadı



Foto: 20- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü güney cephe orta kısmı



Foto: 19- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü güney cephe doğu kanadı



Foto: 21- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü minare doğudan genel görünüşü



Foto: 22- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü minare güneybatıdan görünüşü



Foto: 23- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü minare batıdan genel görünüşü

düzenlenmiştir. Alt ve birinci kat bölüntüsüz olarak bütünlük göstermektedir. Alt ortada sadece dikdörtgen bir mihrap çıkıntısı bulunmaktadır. Çatı seviyesinde başlayan ikinci bölüm, yan yana sıralanmış üç pencere ile değerlendirilmiştir. Pencereler kuzey cephedekiler gibi, sivri kemer açıklıklı ve alçı şebekeli olarak düzenlenmiştir. Üst kırma çatının oluşturduğu üçgen alınlık şeklindeki kesimde de üç pencere açılmıştır.

Doğu cephesi, doğu maksuresinin güney duvarı ile bitişik olarak yapılmıştır. Gazi caddesine bakmaktadır. Bu cephede fazla hareketlilik göze çarpmamaktadır. Düz atkı taşlı dikdörtgen bir pencere ve bu pencerenin üst tarafında beyaz taş üzerine yazılmış ve bütün cepheyi kaplayan bir yazı kuşağı yer alır (Foto:24).

Batı cephesi Zinciriye medresesine bakmaktadır. Kuzeyde batı maksuresi duvarına yaslanmaktadır. Cephede herhangi bir hareketlilik yoktur. Düz atkı taşlı dikdörtgen bir pencereye yer verilmiştir.

İç mekâna kuzey duvarına açılmış dört kapı ile girilmektedir. Harim doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı, 16.00 x 73.00 m ölçülerinde ve kıble duvarına paralel üç sahın ile bunları kesen bir orta sahından oluşmaktadır. Orta sahın, mihraba dik bir düzenleme göstermektedir. Yanlardaki sahınlara sivri kemerli açıklıklarla bağlanan yüksek tavanlı bir mekân halindedir (Foto:25).

Doğu ve batıdaki kıble duvarına paralel uzanan üçer yan sahın ise; ikişer sıra halinde dörder paye ile taşınan sivri kemerlere oturan ahşap kirişli içte düz ahşap tavan, dıştan kırma çatı ile kapatılmıştır.

Bu ahşap tavanı oluşturan çatı, 18. yüzyılda yenilenmiş olup, her bir sahın üzerine kuzey güney yönünde atılmış yuvarlak çaplı ağaçlarla makas tipinde kirişlerle örtülmüştür. Ayrıca orta ve yan sahınların tavanları tahta kaplamalıdır. Özellikle orta sahnın tavan kaplamalarının yüzeyleri, yağlı boyalı ve nakışlıdır. Bu nakışlar, 18. yüzyıl süslemesi tarzındadır (Foto:26).



Foto: 24- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü doğu cephe

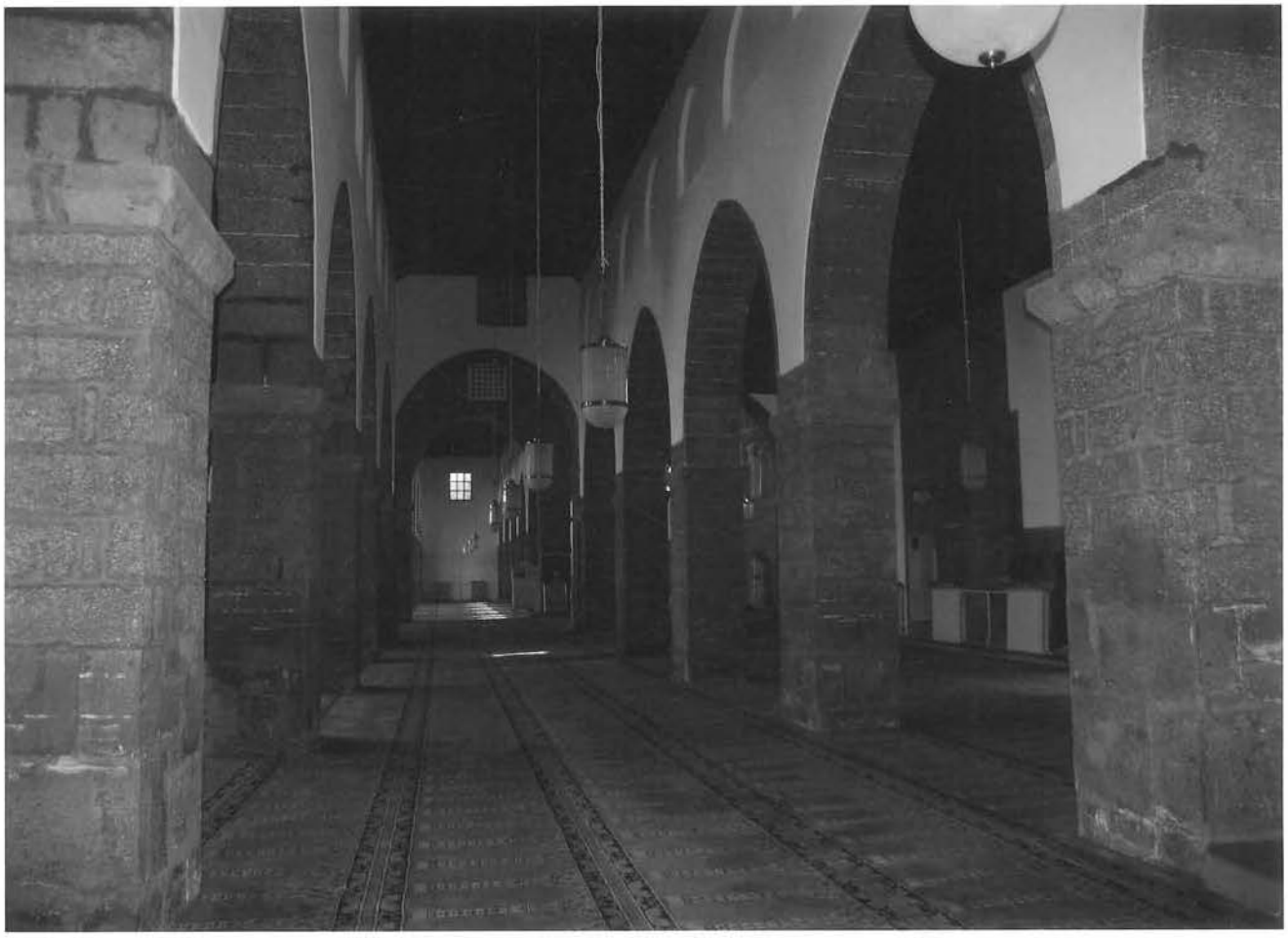


Foto: 25- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan genel

Ahşaptan yapılan tavan boyama ve çatma tekniğinde süslemelere sahiptir. Tavanı dış kenarlardan iç bükey şekilde düzenlenmiş dört bordür çerçevelemektedir. Bunlardan birinci, üçüncü ve dördüncüsü bitkisel süslemeli, ikinci geniş olan bordür yazılarla oluşturulmuştur. Tavanın içerisi bitkisel bir bordürle kuzey ve güneyde dikdörtgen, ortada kare olmak üzere üç bölüm halinde değerlendirilmiştir. Bölümleri çerçeveleyen bordürün yüzeyine kırmızı, yeşil, beyaz ve siyah renklerle narçiçekleri işlenmiştir. Narçiçeğinin dip kısmından gelişen yaprak çiçeği iki yandan sarıp, diğer çiçeğin dip kısmında birleşmektedir. Bordürün kenarlarında küçük siyah yapraklara da yer verilmiştir (Foto:26).

Kuzey ve güneydeki dikdörtgen kısımlar benzer düzenleme göstermektedir. Bunların yüzeyleri bitkisel bir bordürle çevrilmiştir. Bordürün yüzeyine işlenen bitkisel kompozisyon kırmızı, beyaz ve yeşil tonları ile oluşturulmuştur. Bu çerçevenin içindeki kısımda yanlardan dilimli kaş kemerlerle sınırlandırılan bir alan oluşturulmuştur. Bu bölümün yüzeyinde ardışık olarak yaprak ve gül motifinden oluşan şeritler yatay ve çapraz eksenlerde kesişerek yüzeyde eşkenar dörtgenler bölümler meydana getirmektedir. Göbekteki eşkenar dörtgen formlu düzenleme uçlarda birer palmetle sonlanmaktadır.

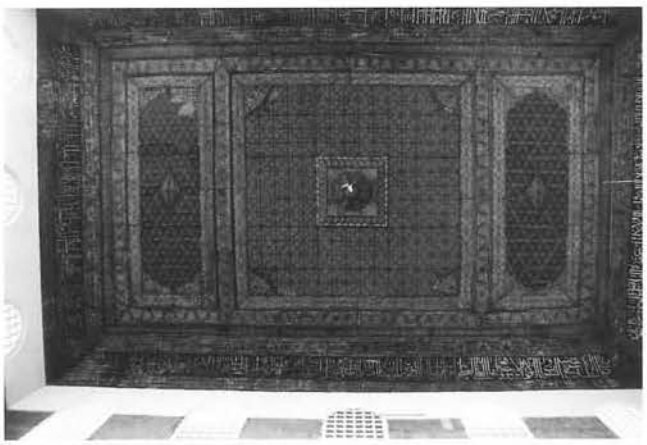


Foto: 26- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan orta sahın tavanı



Foto: 27- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan müezzin mahfili

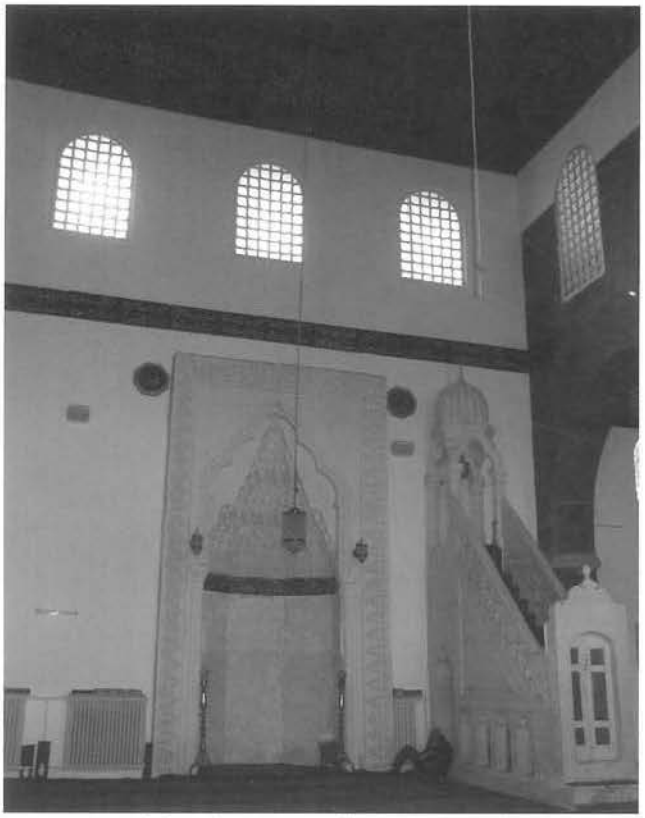


Foto: 28- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan mihrap ve minber

Eşkenar dörtgenin içi kırmızı, mavi ve altın yaldız renginde dörtlü simetri anlayışına göre düzenlenmiş bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Köşeliklerde ise boşluklara güllerle meydana getirilmiş düzenlemeler işlenmiştir.

Ortadaki kare bölümün yüzeyi, çıtalarla, çapraz şekilde sıralanmış sekizgenler ve bunların orta eksenlerinden geçirilen doğrularla oluşturulmuş geometrik bir düzenlemeyle doldurulmuştur. Kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelere bu bölümlerde beyaz renkli rakamlarla işlenen H. 1275 (1858) tarihi yer almaktadır. Bu da tavanın bu tarihte yapıya eklendiğini ortaya çıkarmaktadır

Bu bölümün merkezine yerleştirilmiş olan kare göbek, üç bordür ile çevrilmiştir. En dışta mavi zemin üzerine beyaz ve kırmızı ile işlenen gül ve yapraklar bulunmaktadır. İkinci bordür üç sıralı mukarnasla, içteki üçüncü bordür ise, bir kaval silmedir. Yüzeyi burmalı yivlerle hareketlendirilmiştir. Çerçevelerin sınırladığı alana sekiz köşeli bir yıldız şeklinde yedi sıra mukarnaslı bir sarkıt yerleştirilmiştir. Sekiz köşeli yıldızın dışındaki boşluklar kırmızı çiçeklerle süslenmiştir.

Giriş kapısının ekseninde camide bulunan ana mihrap yer almaktadır. Bu mihrap, Osmanlı'nın son dönemlerinde yapılmıştır. Ortadaki taş mihrap 18. yüzyılda Osmanlı döneminde yapılmıştır. Duvar yüzeyinden 0.20 m çıkıntı teşkil eden 3.90 x 6.95 m ölçülerindeki dikdörtgen görünüşlü mihrap, dıştan beş sıra mukarnaslı bir bordürle çerçevelenmiştir. En içteki mukarnas sırasında yelpazelerin arasındaki boş yüzeylere palmet ve rumilerle oluşturulan bitkisel süsleme dikkat çekmektedir (Foto:28).

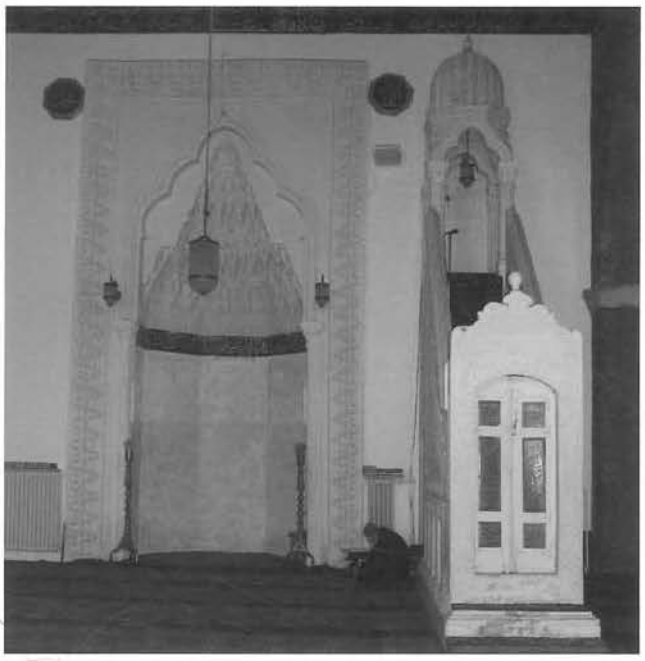


Foto: 29- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan mihrap ve minber

Köşelerden silindirik gövdeli sütuncelerin sınırlandırdığı, beş kenarlı yarım sekizgen planlı, 2.42 m genişliğindeki derin mihrap nişi mukarnaslı bir kavsara ile örtülmüştür. Beş dilimli kemerin kuşattığı kavsara, on dört sıra mukarnasla doldurulmuştur. Mukarnaslar, en altta yelpaze dizisi ile başlamakta, beşinci ve dokuzuncu sıralarda sarkıtlar meydana getirmektedir. Alt sıradaki yelpazeler arasına işlenen bitkisel kompozisyon rumi ve palmetlerle oluşturulmuştur (Foto:29).

Beşgen mihrap nişinin iç yüzeyi sadedir. Üst kesimde son dönemlerde siyah zemin üzerine sülüs hattıyla yazılan kitabe kuşağının üstünde iki sıralı küçük mukarnas dizisine yer verilmiştir. Bu dizinin üstünde kavsara başlamaktadır. Mihrap girintisi yüzeyleri yalın ve sıvasızdır (Foto:30).

Kıble duvarının doğu tarafında bulunan ikinci mihrap sade bir yapı göstermektedir. Dairesel planlı olarak yapılmış mihrabın yüzeyi günümüzde iki renkli taşlarla oluşturulmuş izlenimi uyandıracak şekilde yatay olarak siyah ve beyaza boyanmıştır.

Minber genel olarak kapı, gövde ve taht bölümlerinden meydana gelmektedir. Taştan yapılan minberin yüzeyi günümüzde tamamen beyaza boyanmıştır. Ön yüzde taht bölümüne çıkışı sağlayan basık kemer açıklıklı kapı bulunmaktadır. Basık kemerin yüzeyinde ters-düz palmet motiflerinden meydana gelen bitkisel kompozisyon yer almaktadır. Kemer köşeliklerine birer lale dalı işlenmişti. Kapı, alt ve yanlardan bitkisel bir bordürle çevrelenmiştir. Kapı kemerinin üstünde iki kartuş içerisine sade sülüs hatla Kelime-i Tevhit yazılmıştır. Kartuşlar yanlarda palmet ve lalelerle sonlanmaktadır. Minberin taç kısmı dış kenarlarda "S" ve "C kıvrımları yapan üç bölümlü bir düzenleme göstermektedir. Bu kısmın yüzeyine bitkisel bir kompozisyon işlenmiştir. Orta bölüm oval formda bir tepelikle sonlanmaktadır.

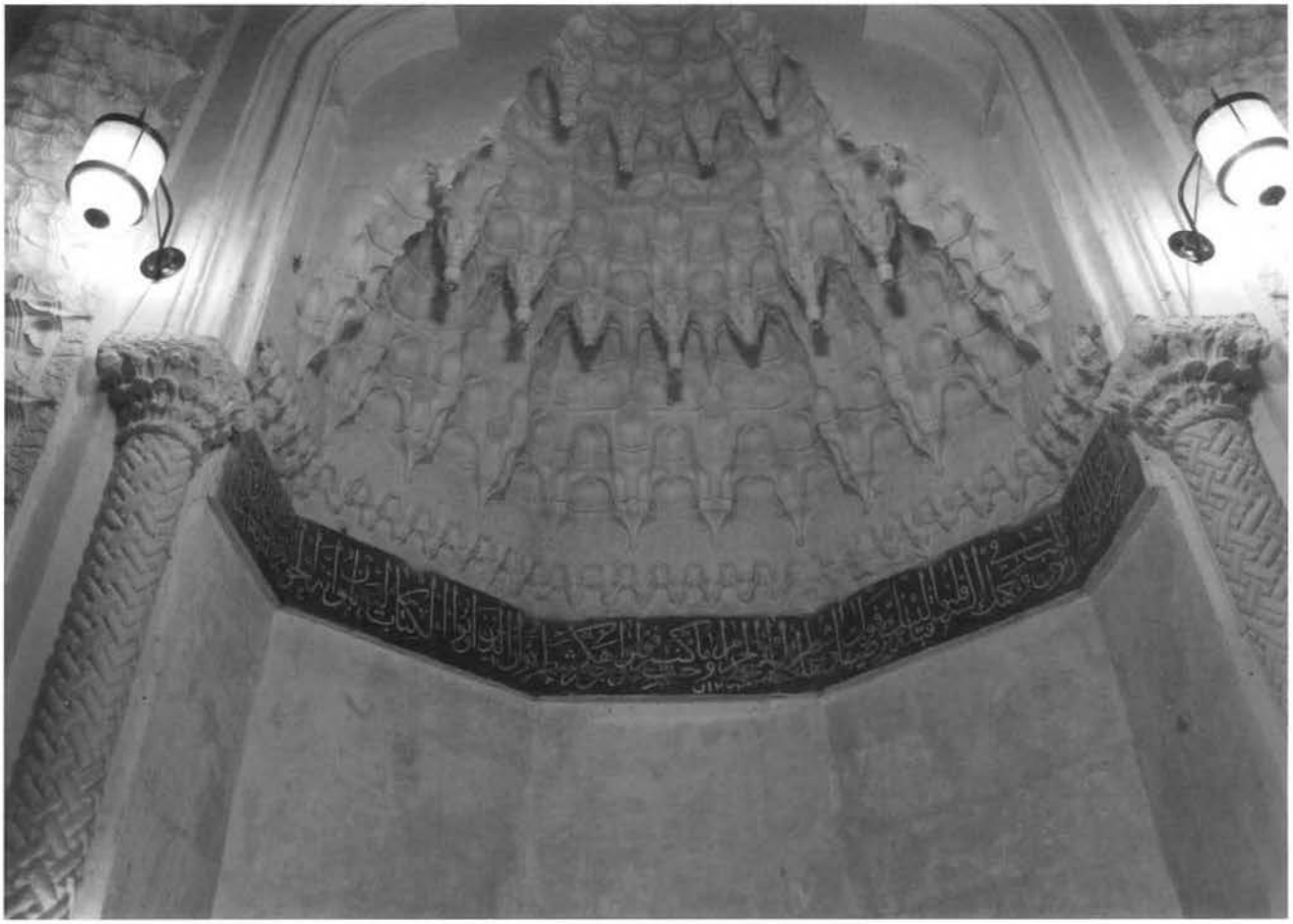


Foto: 30- Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler bölümü iç mekan mihrap detayı

Minberin kapı kanatları ahşaptan yapılmıştır. Kanatların yüzeylerinde dörtgen ve kare bölümler oluşturulmuştur. Ortada yer alan dikdörtgen panolarda vazo içine yerleştirilmiş bitkisel düzenlemeler yer almaktadır. Alt ve üstte bulunan kare bölümlere ise sekiz köşeli yıldızlar işlenmiştir. Yıldızların köşeleri dışta birer lale motifi ile sonlanmaktadır.

Basamaklarla çıkılan taht bölümü, dört sütunun taşıdığı üç dilimli kemerlere oturan dilimli bir kubbeden oluşmaktadır. Sütunların gövdelerinde dikey doğrultulu yarım silindirik çubuklar yan yana dizilmektedir. Sütun başlıkları iki bölümlüdür. Sütunlar üzerine oturan üç dilimli kemerlerin köşeliklerine lale ve hatailerden oluşan bitkisel bir kompozisyon işlenmiştir. Kaval, oluk ve düz silmelerin meydana getirdiği kasnak üzerinde yükselen sivri kubbe on altı dilimli düzenlenmiştir. Kubbede her dilimin yüzeyi birbirine paralel yatay zikzak yivlerle hareketlendirilmiştir. Üstte oval bir kürecik şeklini alan kubbe, metalden damla şeklindeki alemle sonlanmaktadır.

Tahtın alt kısmında üç dilimli kemerli açıklıklara yer verilmiştir. Açıklıklar mihrap tarafında oval alanlar içinde "S" kıvrımlarının ters-düz sıralanması sonucu oluşan stilize lalelerle çevrelenmiştir. Diğer taraftaki açıklığı çevreleyen bordür ise lale motiflerinin yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur.

Minberin yan yüzeylerinde alt kesimi oluşturan süpürgelik bölümü üç dilimli kemerli beş açıklık şeklindedir. Açıklıkların arasında kalan kısımların yüzeyi bitkisel bir kompozisyonlarla doldurulmuştur. Bu kompozisyonlar rumi, palmet ve karanfilin belli bir düzende ilişkilendirilmesi ile meydana getirilmiştir. Süpürgeliğin önündeki üçgen aynalık bölümü bitkisel süslemeli bir çerçeve içinde yer almaktadır. Çerçeve bordürü palmetli kıvrık dalların birbiri ile örülmesine dayanmaktadır.

Minberin korkuluk bölümünün yan yüzeylerindeki düzenlemede silindirik şeritler düğüm yaparak birbirine bağlanan üç bölüm meydana getirmektedir. Yanlarda üç dilimli form kazanarak sonlanan bölümler orta kesimlerinde de karşılıklı birer düğüm yapmaktadır. Bölümleri birbirine bağlayan düğümlerin iki yanına yarım gül motifleri yerleştirilmiştir. Bölümlerin aralarındaki boşluklar farklı boyut ve formda palmet motifleriyle harekelendirilmiştir. Taş malzeme ile yapılan ve sonradan de beyaza boyanarak asli görüntüsünü kaybeden vaiz kürsüsü orta sahında mihrabın sol tarafında yer almaktadır. Kürsü dikdörtgen prizma biçiminde olup, alt kesiminde kademeli kaş kemer formunda açıklıklar yer almaktadır. Açıklıkların üst bölümündeki yüzeylere sekiz kollu yıldızlardan gelişen geometrik yıldız düzenlemeleri işlenmiştir. Yıldız kollarının uzatılarak devam ettirilmesi ile büyük yıldızların etrafında küçük beş köşeli yıldızlar meydana gelmektedir. Kürsü üst kesimde silmelerle bir kademe genişleyerek yükselmektedir. Bu kademenin kuzey yüzünde stilize bitkisel motiflerden meydana gelen yarım bir kompozisyon bulun-

maktadır. Batı tarafında ise bir mukarnas düzenlemesine yer verilmiştir. Altta üç sıradan meydana gelen ve ters- düz üçgen bölümler halinde gruplaşan mukarnasların üstünde iki sıralı basit düzenleme yer almaktadır. Kenarlar ve daha yüksek orta bölümde oval ve dairesel kürelerle sonlanan bu kısmın yüzeyinde bitkisel karakterli bir kompozisyon işlenmiştir. Ortadaki büyük palmet motifinden gelişen rumili kıvrık dallar birbirine dolanarak boş yüzeyi doldurmaktadır.

İç kısmın duvar yüzleri beyaz renkte kireç ile sıvalı ve badanalıdır.

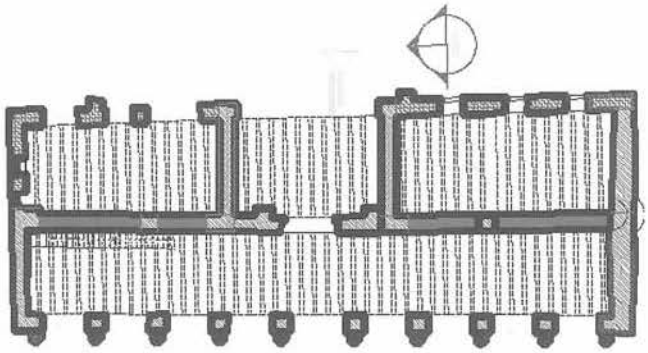
4.3. Doğu Maksuresi

Avlunun doğu tarafında kuzey-güney istikametinde uzanan maksure iki katlı olarak düzenlenmiştir. Yapı gerek plan açısından ve gerekse mimari açıdan ilk inşa edildiği dönemden günümüze bazı değişikliklere uğrayarak gelmiştir. Burası dıştan 12.24 x 31.50 m ölçülerinde tutulmuş olup, güneyden harim kuzey duvarı, kuzeyden ise Mesudiye Medresesi önündeki revak hizasına kadar devam etmektedir. Bunun zemin katı ortasına cami avlusunun doğuya açılan asıl girişlerden biri yerleştirilmiştir. Günümüzde iki kademeli bu girişten dıştaki eyvan şeklinde daha geniş tutulmuş olup, ikincisi avluya bağlantıyı sağlayan daha sonra oluşturulmuş dar bir koridor şeklinde düzenlemedir (Çizim:6-7), (Foto:31-32).

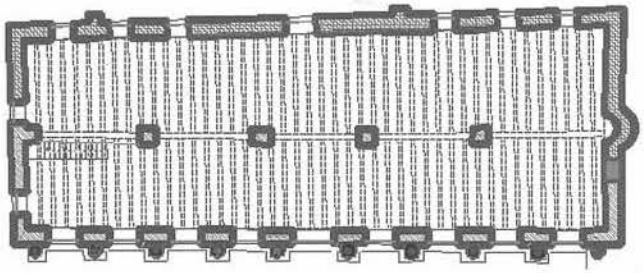


Foto: 31- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi doğudan genel görünüşü

Maksurenin ilk şeklinin iki katlı olarak düzenlendiği görülmektedir. Bunlardan zemin kat, kuzey- güney istikametinde ortadan ikiye bölünmüş olup, bunun avluya bakan tarafı revak, dışta kalan kısmı ise ortada giriş ile bunun iki yanındaki dikdörtgen birer mekânlardan oluşmaktadır. Avluya bakan revaklar, ortadaki geniş yanlardakiler birbirine eşit toplam dokuz kemer açıklıklıdır. Bu açıklıklar sonradan duvarlarla kapatılmış üstleri pencere olarak açık bırakılmıştır. Revağın üzeri düz ahşap hatıllarla kapatılmıştır. Alt katın dış kısmı ise, ortada dışa eyvan şeklinde açılan giriş ile bunun güney ve kuzey yanlarında dikdörtgen iki mekândan oluşmaktadır. Bunların da üzeri düz ahşap hatıllarla örtülmüştür. Günümüzde buralar yeniden düzenlenerek dükkân ve kıraathane olarak kullanılmaktadır. Bu kısmın üst katı ise, kuzey güney istikametinde içten yaklaşık 10.00 x 30.00 m ölçülerinde dikine iki sahınlı bir mekân düzenlemesi göstermektedir. Ortada mekanı iki sahna ayıracak şekilde eşit aralıklarla sıralanmış dört serbest ayak yer almaktadır. Kıble duvarı ortasındaki mihrabı ile buranın ilk şeklinin ibadet ve dinlenme mekânı olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Burası en son kütüphane olarak kullanılmaktaydı. Yapının üst örtüsü dıştan meyilli kiremit kaplı kırma bir çatı ile kapatılmıştır (Çizim:6-7).



Çizim: 6- Ulu Camii Doğu Maksuresi Alt Kat Planı (VBM Arşivinden)



Çizim: 7- Ulu Camii Doğu Maksuresi Üst Kat Planı (VBM Arşivinden)

Maksurenin düzgün kesme taş kaplı doğu cephesini, alt kat ortasındaki girişi oluşturan eyvanın dışa açılan büyük kemeri belirlemektedir. Bu kemerli açıklık dışında, alt ve üst katlara açılan kapı ve pencereler ile iki tarafta birer payanda cephenin diğer unsurlarını oluşturmaktadır (Foto:33). Cephenin ortasındaki giriş açıklığı sivri kemerli şekilde düzenlenmiştir. Bu büyük kemer üstten silmeli bir saçakla sınırlandırılmıştır. Bu saçakla kemer arasında kalan yüzeyde kitabe ile karşılıklı aslan ve boğa mücadelesinden oluşan düzenlemeler cephenin en dikkat çeken süslemelerini de oluşturmaktadır (Foto:33). Açıklığın üzerinde üst kat ortasına bir pencere açılmıştır. İki kademeli pencereden alttaki düz dikdörtgen açıklıklı üstündeki sivri kemerli açıklık şeklindedir.

Cephedeki iki payandadan güneydeki ortadaki açıklığın hemen yanında yer almasına karşın, kuzeydeki daha yana



Foto: 32- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi, doğu cephe genel



Foto: 33- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi doğu cephe giriş kısmı

kaydırılmış ikinci ve üçüncü pencereler arasına yerleştirilmiştir. Bunların her ikisi de dikdörtgen kesitli duvar payesi şeklindedir. Bunlar kesme taş malzeme ile yapılmış, cephe boyunca devam eden ve üstten yarım piramidal birer külahla sonlanan yapıya sahiptirler.

Cephenin güney tarafında altlı üstlü üçer açıklık görülmektedir. Bunlardan alttaki üç açıklıktan kuzey taraftaki kapı diğer ikisi pencere düzenlemesidir. Kapı ve pencerelerin tamamı dikdörtgen açıklıklı düzenleme göstermektedir. Üstteki üç pencere de aynı şekilde iki kademeli olup, alttakiler düz dikdörtgen açıklıklı, üstündekiler ise sivri kemerli açıklık şeklindedir. Diğer kuzey tarafındaki altlı üstlü üçer açıklıktan alttakiler kapı üsttekiler ise pencere olarak yapılmıştır. Üstteki



Foto: 34- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi doğu cephe aslan-boğa tasviri



Foto: 35- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi doğu cephe aslan-boğa tasvirlerinden biri

pencerelerden sadece güney taraftaki iki kademeli olup, alttaki düz dikdörtgen açıklıklı üstündeki sivri kemerli açıklık şeklindedir. Bunun dışındaki kapı ve pencereler düz dikdörtgen birer açıklıktan ibarettir.

Doğu cephenin süslemeleri ortadaki giriş açıklığı kemerinin üst kısmında toplanmaktadır. Sivri kemer üstten uçları iki yandan hafif aşağıya doğru sarkan saçak silmesi ile sınırlandırılmıştır. Saçak silmesinin alttan içbükey yüzeyi lotus- palmet dizisinden oluşan bir süsleme ile doldurulmuştur. Kompozisyon lotus ve palmetlerin alt kısımlarından çıkan sapların iki yandan birbirleriyle birleşip peş peşe devam etmesi ile oluşturulmuştur. Bu silmenin altında bir kitabe şeridine yer verilmiştir. Nisanoğulları dönemine işaret eden kûfi hatlı kitabede harfler üst kesimde rumi motifleri ile sonlanmaktadır. Harflerin arasındaki boşluklar rumi ve palmetlerle zenginleştirilmiş kıvrık dallarla doldurulmuştur. Bunun hemen altında kemer köşeliklerinde yer alan karşılıklı aslan-boğa mücadelesi kabartmalarının iç yan kısımlarında küçük birer bölüm halinde yazılar devam etmektedir. Ayrıca bu kitabenin tam ortasında bir çörten bulunmaktadır.

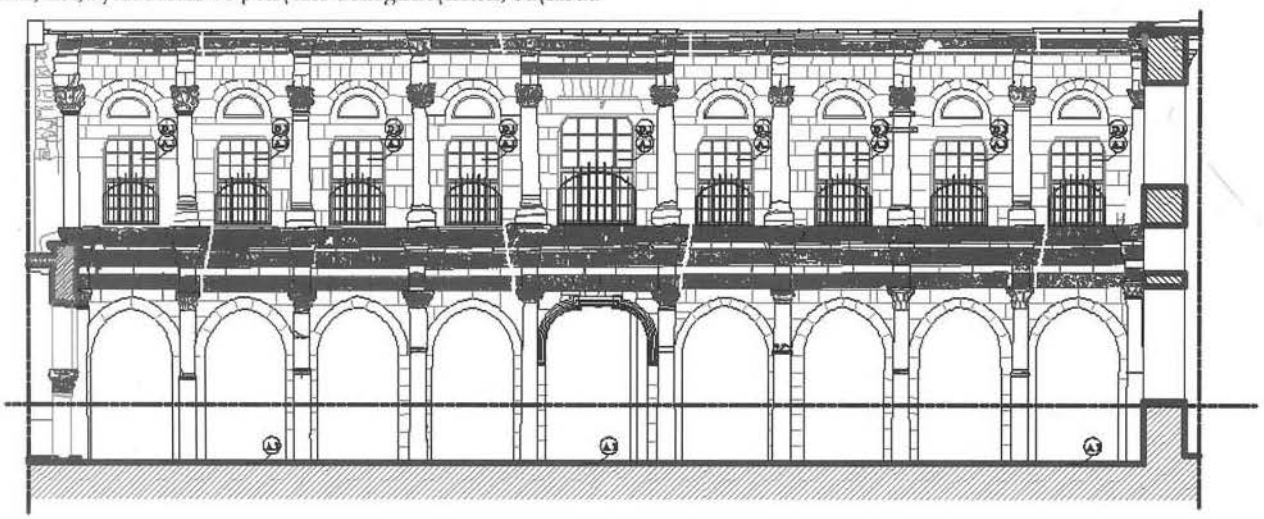
Eyvan kemerinin köşeliklerinde, kitabenin hemen altına 0.85 x 0.90 m boyutlarındaki yekpare bazalt taş yüzeylere, karşılıklı simetrik olarak kabartma aslan-boğa mücadelesi tasvirine yer verilmiştir. Üstte aslan altta boğa şeklindeki mücadele sahnesinde, boğa düşmanı aslan karşısındaki mücadeleyi kaybettiğini gösteren bir görüntü sergilemektedir. Boğanın üstündeki aslan ise, pençeleriyle boğanın sırtından ve kuyruğundan yakalamış olarak verilmiştir. Boğanın başı ve vücudu profilden verilirken, aslanın vücudu profilden, başı ise cepheden verilmiştir. Boğa ve aslan mücadelesinde figürleri ele alış tarzı fazla ayrıntılı tutulmamıştır. Hayvanların vücutlarında kuyruk, kol, ayak baldır ve pençeler belirginleşirken, başlarda da yüz hatları durumlarını açık bir şekilde ifade etmektedir. Gövdede derin çizgilerle meydana getirilen yuvarlak hatlar adaleleri oldukça belirginleştirmiştir. Üstteki aslanın ağırlığı altında bir taraftan çöken, bir taraftan kaçmaya çalışan boğanın çaresizliği bu sahneyi tamamlamaktadır (Foto:34-35).

Cephe düzeni açısından yapının en hareketli yerlerinden birini teşkil eden maksurenin avluya bakan batı cephesi iki katlı olarak düzenlenmiştir. Yapının alt ve üst katlarında taşıyıcı ayak ve duvarların önlerine altlı üstlü yerleştirilen sütun dizileri ve plasterlerle farklı bir cephe düzenlemesi oluşturulmuştur. Alttaki revak, üstteki pencere açıklıklarına göre şekillenen bu sütun dizileri ile oluşturulmuş cephe düzeni, İslam mimarisine yabancı, Helenistik ve Roma çağının mimari üslubuna denk düşen bir anlayış sergilemektedir. Ayrıca bu sütun dizilerinin düşey etkilerini azaltmak amacıyla, alt ve üst katların üst kısımlarında friz şeklindeki kitabe ve süsleme şeritleri uzanmaktadır. Bunlar bölümler halinde gruplaşarak boydan boya devam eden yatay düzenlemelerdir (Çizim:8), (Foto:36-37).

Cephenin alt katı kendi içerisinde iki kısma ayrılmak-



Foto: 36- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe genel görünüşü



Çizim: 8- Ulu Camii Doğu Maksuresi Batı Cephesi Görünüşü (VBM Arşivinden)



Foto: 37- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe genel görünüşü

tadır. Birincisi zeminden başlayıp sütun başlıklarına kadar devam etmektedir. Burası revak düzenlemesine uygun dokuz açıklıkla şekillenmiştir. Bu açıklıklardan tam eksendeki sepetkulpu kemer şeklinde, her iki tarafındaki dörder açıklık ise sivri kemer şeklinde düzenlenmiştir. Bunlardan yanlardaki dörder açıklık sonradan yarıya kadar kesme taş duvarlarla kapatılmış, üst kısımları pencere şeklinde açık bırakılmıştır. Kemerler ve bunların oturduğu ayaklar düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Ortada yer alan ve girişi sağlayan açıklığı oluşturan sepetkulpu kemer, silme dizileri ile vurgulanmıştır (Foto:38-39). Bu ayakların her birisinin hemen önüne duvara bitişik olarak yerleştirilmiş olan on adet sütun yer almaktadır. Doğrudan zemine oturan devşirme sütunlar mermer malzemeden yapılmıştır. İki parçadan oluşan sade silindirik gövdeleri birer başlıkla sonlanmaktadır. Başlıklar da sütunlar gibi devşirme olup, korint ve kompozit tarzda değişik düzenlemeler göstermektedir (Çizim:8).

Alt katın sütun başlıklarından sonraki ikinci kısmını, plasterlerle birlikte yatay üç süsleme şeridi oluşturmaktadır. Alttaki sütunların başlıkları üzerinden başlayan plasterler 1.70 m yüksekliğinde olup, kendi içerisinde gövde ve iki kademeli başlıklardan oluşmaktadır. Aynı zamanda üst kat sütunlarına da kaide teşkil eden bu kademeli plasterler kitabe ve süsleme şeritleri ile bütünleşmektedir. Bu kısımda üç bölüm halinde altı farklı şerit yer almaktadır. Bunlardan en alttaki plasterlerin gövdesini de üç yönden dolanan şeritte yazı ve bitkisel



Foto: 38- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe orta giriş kısmı



Foto: 39- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe alt kat süsleme detayı



Foto: 40- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe alt kat süsleme detayı

süslemelere yer verilmiştir. Beyaz kalker zemin üzerine kufi hatlı kitabede değişik dekoratif özellikler dikkat çekmektedir. Yazının bulunmadığı plasterlerin ön ve yan yüzlerinde farklı süslemeler bulunmaktadır. Revakların orta açıklığının iki yanındaki plasterlerin ön yüzlerine birer figür işlenmiştir. Bu figürlerden güneydeki aslan başı figürü olup, cepheden verilmiştir (Foto:40-41). Aslanın alt kesiminde üç halkalı bir düzenleme dikkat çekmektedir. Kabartmanın iki yan yüzeyi rumi ve palmetlerle doldurulmuştur (Foto:42). Kuzeydeki boğa başı kabartması plasterlerin ön yüzeyinin alt kesimine yerleştirilmiştir. Bu boğa başı gözleri burnu ağzı ve boynuzları belli olacak şekilde stilize edilerek tasvir edilmiştir.

Kitabe kuşağından takip eden aradaki düz yüzeyli boşluktan sonra ikinci grubu oluşturan iki şeritli bir düzenleme gelmektedir. Bunlar aynı zamanda plasterlerin alt kademe başlığı üzerinden de geçmektedir. İlki iç bükey yüzeyli lotus-palmet, ikincisi düz yüzeyli asma dalı ve yapraklarından oluşan düzenlemedir. Lotus-palmet dizisi, palmetlerin dip kısımlarından gelişen lotusların kolları palmetlerin üst kısımlarında birleşerek devam etmesi ile meydana getirilmiştir. Bunun üstünde asma dalları arasında yaprak ve üzüm salkımları tasvirlerinden oluşmaktadır.

Bu kısmın en üstündeki üçüncü grubu oluşturan aşağıdan yukarıya doğru kademeli dört şeritten birincisi küçük kareciklerden oluşan tekli diş sırasıdır. İkincisini "S" kıvrımları yaparak devam eden rumiler oluşturmaktadır. Üçüncü şeridin iç bükey yüzeyi, çam kozalakları ile bunların aralarını yerleştirilen palmetlerle doldurulmuştur. En üstteki dördüncü şerit de yatay "S" kıvrımları yapan kıvrık dal ve yapraklarla tezyin edilmiştir. Bu şeritler aynı zamanda plasterlerin üst kademe başlığının oluşumunu da sağlamaktadır (Foto:43).

Batı cephenin üst katı ise, alt katın devamı niteliğinde sütunlarla bölünmüş dokuz pencere açıklığıyla şekillenmiştir. Bu pencerelerden tam eksendeki tek kademeli düz dikdörtgen şeklinde bir açıklığa sahiptir. Bunun her iki tarafındaki dörder pencere açıklığı ise iki kademeli şekilde düzenlenmiş olup, alttaki düz dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler ise yuvarlak kemerli açıklık şeklindedir. Cephede duvarlar düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Bu duvarın önüne alt katın devamı niteliğinde on adet sütun cepheyi hareketlendirmektedir. Alt kat plasterlerinin üzerine oturan devşirme sütunlar mermer malzemeden yapılmış olup, kaide, silindirik gövde ve bi-



Foto: 41- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe alt kat süsleme detayı boğa tasviri



Foto: 42- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe alt kat süsleme detayı aslan tasviri



Foto: 43- Diyarbakır Ulu Cami doğu maksuresi batı cephe alt kat süsleme detayı

rer başlıktan meydana gelmektedir. Buradaki sütun başlıkları da korint ve kompozit tarzda birbirlerinden farklı özellikler göstermektedir.

Bu katta başlıkların üst kesimindeki plasterler alt kata oranla daha sade tutulmuştur. Bu kesimde yalnızca iki şerit görülmektedir. Birbirinden bir silme dizisi ile ayrılan şeritlerden alttaki küçük kareciklerden oluşan diş sırasından oluşmaktadır. Üstte boydan boya devam eden şeritte ise asma dalları arasında yaprak ve üzüm salkımları tasvirlerinden meydana gelen bir süsleme yer almaktadır. Ayrıca üst kat cephesinin tam ortasında pencerenin üzerinde iki plaster arasına bir kitabe yerleştirilmiştir. Şerit şeklindeki kitabe kufi hatlı bir düzenleme sergilemektedir.

4.4. Batı Maksuresi

Avlunun batı tarafında kuzey-güney istikametinde uzanan maksure, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Burası dıştan 7.30 x 32.50 m ölçülerinde tutulmuş olup, güneyden harim kuzey duvarı, kuzeyden ise Şafiiler Camii güney duvarına kadar devam etmektedir. Buranın zemin katının güney batısına dıştan avluya giriş sağlayan kapılardan biri yerleştirilmiştir (Foto:44-45).

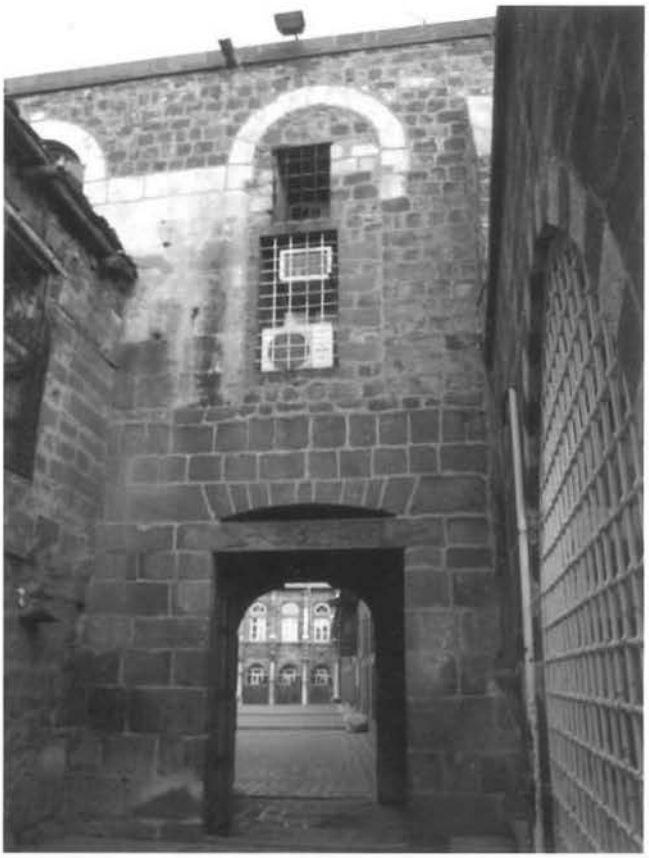
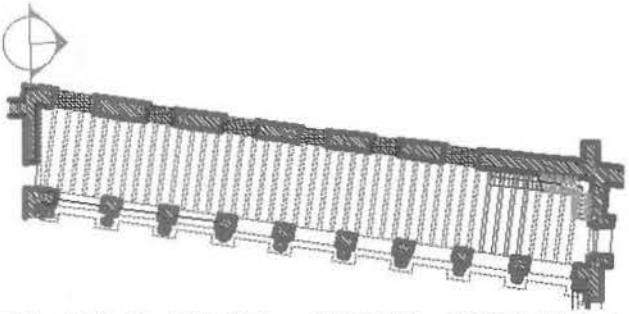


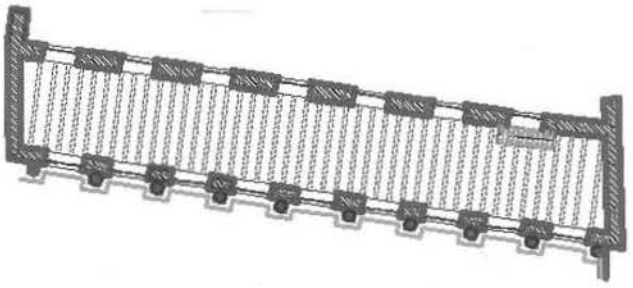
Foto: 44- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi batıdan genel görünüşü



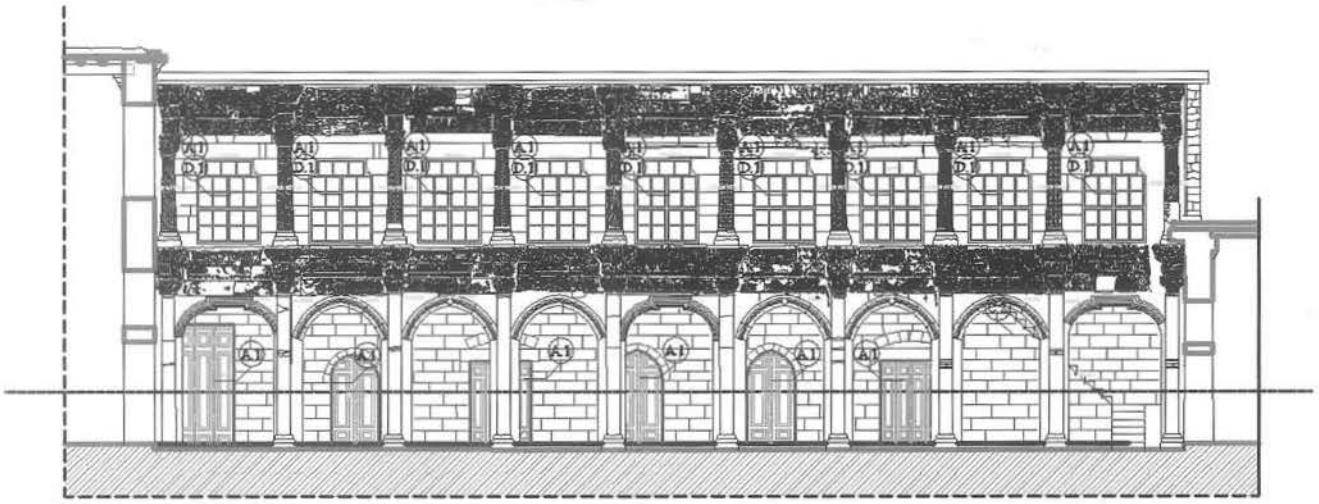
Foto: 45- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi batıdaki giriş kapısı detayı



Çizim: 9- Ulu Camii Batı Maksuresi Alt Kat Planı (VBM Arşivinden)



Çizim: 10- Ulu Camii Batı Maksuresi Üst Kat Planı (VBM Arşivinden)



Çizim: 11- Ulu Camii Batı Maksuresi Doğu Cephesi Görünüşü (VBM Arşivinden)

Bunlardan zemin kat, kuzey-güney istikametinde uzanan bir revak şeklinde dikdörtgen bir mekân oluşturmaktadır. Avluya bakan revaklar, tamamı birbirine eşit toplam dokuz kemer açıklıklıdır. Bu revaklı bölümün kuzeyinden bir kapı Şafiiler Camiine, güneyinden bir kapı ile da Hanefiler Bölümüne geçilmektedir. Revağın üzeri düz ahşap hatıllarla kapatılmıştır. Bu kısmın üst katı ise, kuzey güney istikametinde içten yaklaşık 4.70 x 30.70 m ölçülerinde dikine dikdörtgen bir mekan düzenlemesi göstermektedir. Burası en son Kuran Kursu olarak kullanılmaktaydı. Yapının üst örtüsü düz toprak dam şeklinde iken günümüzde betonarme olarak kapatılmıştır (Çizim:9-10).

Maksurenin batı cephesi, sonradan bitişik olarak yapılmış evlerle büyük ölçüde kapanmış vaziyette idi. Ancak alt katın güney tarafında bir kapı açıklığı yer almaktadır. Bu giriş basık kemer açıklıklı ve düz atkı taşlıdır. Bu yekpare taşın yüzeyine kabartma süslemeler işlenmiştir. Yüzeyin ortasında bir kâse ve bundan çıkan asma dalları ve üzüm salkımları ile bunun iki yanında birer tavus kuşu figürü tasvir edilmiştir. Asma dallarının bitiminden itibaren kuzey ve güney taraflarda figürlü süslemeler görülmektedir. Bunlardan kuzeydeki figürlerin tam seçilememesine karşın, güneydeki ortada yapının bir maketi olması ihtimali olan bir kabartmanın iki yanında simetrik aslan figürlerinden ibaret bir kabartmaya yer verilmiştir.

Bu cephenin üst katında ise, güney tarafta iki tanesinin izinden hareketle sivri kemerli pencerelere yer verildiği anlaşılmıştır.

Cephe düzeni açısından yapının en hareketli yerlerinden birini teşkil eden maksurenin avluya bakan doğu cephesi iki katlı olarak düzenlenmiştir. Doğu maksuresinin avluya bakan batı cephesinde olduğu gibi, burada da alt ve üst katlarında taşıyıcı ayak ve duvarların önlerine altlı üstlü yerleştirilen sütun dizileri ve plasterlerle farklı bir cephe düzenlemesi meydana getirilmiştir. Ayrıca alt ve üst katların üst kısımlarında friz şeklindeki kitabe ve süsleme şeritleri yerleştirilmiştir. Bunlar farklı süslemelerle zenginleştirilmiş boydan boya devam eden yatay düzenlemelerdir (Foto:47-48),(Çizim:10).

Bu cephenin alt katında açıklıklardan ortadaki ve iki yandaki sepetkulpu kemerlerle oluşturulmuştur. Bunların arasında kalan üçer açıklık ise sivri kemerli olarak ele alınmıştır İnce silme gruplar ile oluşturulan kemerlerin kilit noktalarına değişik madalyonlar yerleştirilmiştir. Bu kemerlerin ön kısmına taşıyıcı özelliği olmayan sütunlar yerleştirilmiştir Bu sütunlar mermerden silindirik gövdeli düzenlemeye sahiptir. Yalın gövdeler üzerindeki başlıklar kompozit tarzdadır. Başlıklar



Foto: 46- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe genel

üzerindeki plaster doğu cepheye oranla daha kısa tutulmuştur. Bu plasterlerde gövdeye yer verilmemiş ve iki kademeli başlık şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru dışa kademeli olarak verilmiş süslemeli silmeler, plasterlerin başlıklarını da teşkil etmektedir. Burada da birbirine yakın üç grup halinde, boydan boya uzanan yedi süsleme şeridine yer verilmiştir (Foto:48).

En alt birinci grubu, sütun başlıkları hizasında devam eden 0.40 m genişliğinde bir kitabe şeridi oluşturmaktadır. Büyük ölçüde tahrip görmüş olan kitabe, kûfi hatlı olup, zemini bitkisel karakterli rumi, palmet ve kıvrık dallarla tezyin edilmiştir.



Foto: 47- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe kuzeyden görünüşü



Foto: 48- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe alt kat süsleme detayı

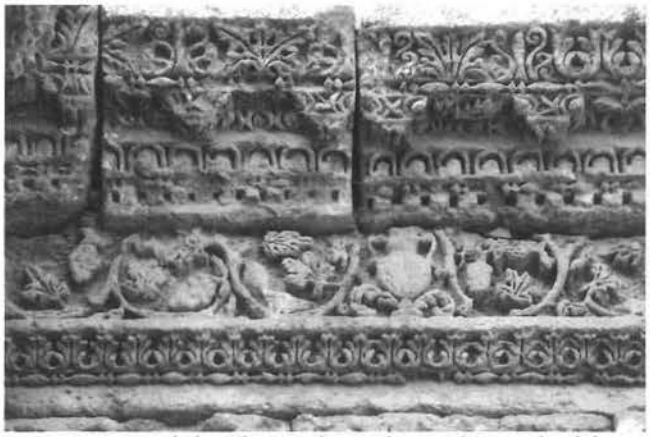


Foto: 49- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe alt kat süsleme detayı

Kitabe kuşağını takip eden ikinci grubu, plasterlerin alt kademe başlığı üzerinden de geçen iki şeritli bir düzenleme oluşturmaktadır. İlki iç bükey yüzeyli lotus-palmet, ikincisi düz yüzeyli asma dalı ve yapraklarından oluşan düzenlemedir. Lotus-palmet dizisi, palmetlerin dip kısımlarından gelişen lotusların kolları palmetlerin üst kısımlarında birleşerek devam etmesi ile meydana getirilmiştir. Bunun üstünde asma dalları arasında yaprak ve üzüm salkımları tasvirlerinden oluşmaktadır. Ayrıca salkım ve yaprakların arasına, bölümlerin ortasına denk gelecek şekilde birer testi yerleştirilmiştir. Plaster yüzeylerinde de devam ettirilen kompozisyonun güneyden ikinci sütun hizasına denk gelen kısımda figürlü bir süsleme dikkat çekmektedir. Tahrip olduğu için zor anlaşılabilen kabartmada karşılıklı iki aslan figürünün oturur şekilde tasvir edildiği görülmektedir (Foto:49),(Çizim:10).

Bu kısmın en üstündeki üçüncü grubu oluşturan kademeli dört şeritten birincisi küçük kareciklerden oluşan tek sıralı diş dizisidir. İkincisini ise bir yumurta dizisi oluşturmaktadır. Üçüncü şerit bitkisel süslemeli sarkıtlarla doldurulmuştur. En üstteki dördüncü şeritte de, ardışık olarak lotus ve akantus yapraklarına yer verilmiştir. Bu şeritler aynı zamanda plasterlerin üst kademe başlığının oluşumunu da sağlamaktadır.

Doğu cephenin üst katı ise, alt katın devamı niteliğinde sütunlarla bölünmüş dokuz pencere açıklığıyla şekillenmiştir. Bu pencerelerden tamamı tek kademeli düz dikdörtgen şeklinde ve üst köşeleri pahlı bir açıklığa sahiptir. Pahların dış kenarları içbükey ve dışbükey "S" kıvrımlı hatlara sahiptir Cephede duvarlar düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Bu duvarın önüne alt katın devamı niteliğinde on adet sütun cepheyi hareketlendirmektedir. Alt kat plasterlerinin üzerine oturan sütunlar taş malzemeden yapılmış olup, kaide, silindirik gövde ve birer başlıktan meydana gelmektedir. Buradaki sütun başlıkları da korint ve kompozit tarzda birbirlerinden farklı özellikler göstermektedir (Foto:50).

Diğerlerinden farklı olarak buradaki sütunların silindirik gövdeleri değişik süsleme örnekleri ile değerlendirilmiştir. Güneydeki ilk sütun gövdesinde ince helezonik yivli bir düzenleme görülmektedir. İkinci sütun gövdesi yukarıdan aşağıya ve yana doğru çapraz eksen oluşturacak biçimde birbirine bağlanan gamalı haç motifleri ile süslenmiştir. Gamalı haçların arasında oluşan kare bölümlere gülbezekler yerleştirilmiştir. Üçüncü sütun gövdesi sekizgenlerle oluşturulmuş geometrik geçme kompozisyonunda, sekizgenlerin kesişmesi sonucunda ortalarında küçük kareler yanlarında da dörder altıgen meydana gelmiştir. Dördüncü sütun gövdesi petek şeklinde küçük beşgenlerle doldurulmuştur. Beşinci sütunda diyagonal eksendeki gamalı haçlar köşeleri üzerine oturtulmuş olarak devam etmektedir. Aralardaki eşkenar dörtgen yüzeylere yaprak motifleri yerleştirilmiştir (Foto:51). Altıncı sütunda düz gamalı haçlar yine diyagonal eksende kesintisiz olarak birbirine bağlanmaktadır. Yedinci sütun diyagonal eksenlerdeki "S" kıvrımlı şeritler çapraz eksenlerde kesişmesine



Foto: 50- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe üst kat görünüşü



Foto: 51- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe üst kat sütün detayı

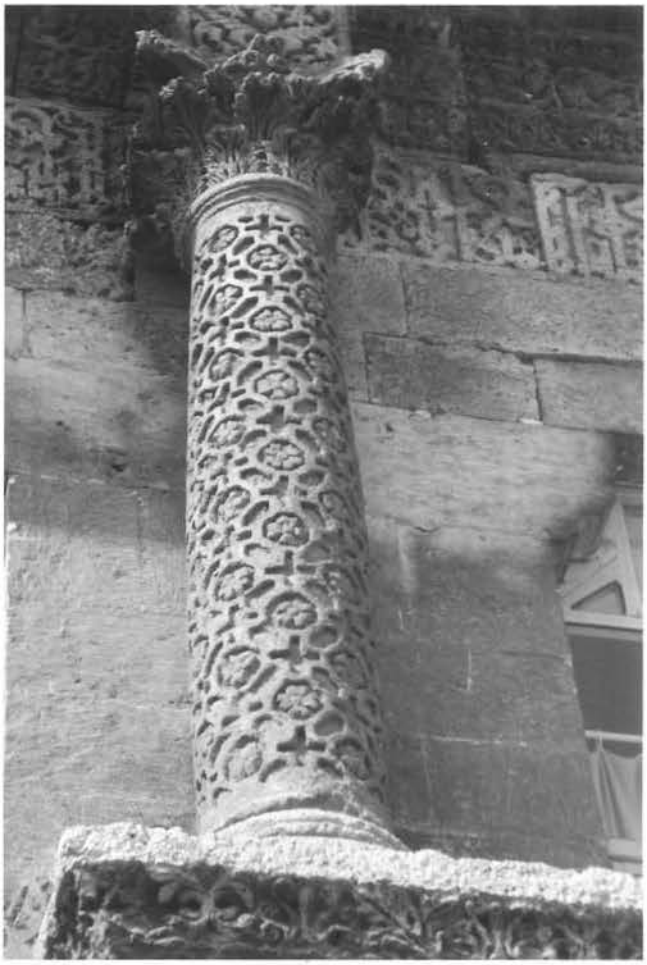


Foto: 52- Diyarbakır Ulu Cami batı maksuresi doğu cephe üst kat sütün detayı

dayanan düzenleme ile süslenmiştir. Sekizinci sütunda yer alan kompozisyon da gamalı haçlardan meydana gelmektedir. Bu motifler iki uçta "T şeklinde sonlanan doğruların ardışık olarak yatay ve dikey devam etmesiyle meydana gelmektedir. Dokuzuncu sütunun gövdesinde altıgen ve haç motifleri yatay ve dikey eksende birbirini izleyerek devam etmektedir. Altıgenler birer çiçek motifi ile dolgulanmıştır. Onuncu sütunun gövdesi iç içe eşkenar dörtgenler meydana getiren ince yivlerle hareketlendirilmiştir (Foto:52).

Cephenin üst katında da sütun başlıkları üzerinde devam eden pilaster ve süsleme şeritleri alt kattakine benzer şekilde tekrarlanmaktadır. Bu defa plasterlerde alt kattakinden farklı olarak gövde ve iki kademeli başlık şeklinde bir düzenlemeye gidilmiştir. Aşağıdan yukarıya doğru dışa kademeli olarak verilmiş süslemeli silmeler, plasterlerin gövde ve başlıkları üzerinde de devam etmektedir. Burada da birbirine yakın üç grup halinde, boydan boya uzanan yedi süsleme şeridine yer verilmiştir. Ayrıca ortadaki pencerenin iki yanındaki sütunlara denk gelen konsolların ön yüzlerine kabartma olarak iki boğa figürü yerleştirilmiştir. Yüzeylerin üst kesimlerinde yer alan bu figürler yüzeydeki "T" şekilli çıkıntının ön yüzeyine alçak kabartma olarak işlenmiştir. Figürlerde gözler, ağız, burun ve boynuzlar ayrıntılı olarak verilmiştir.

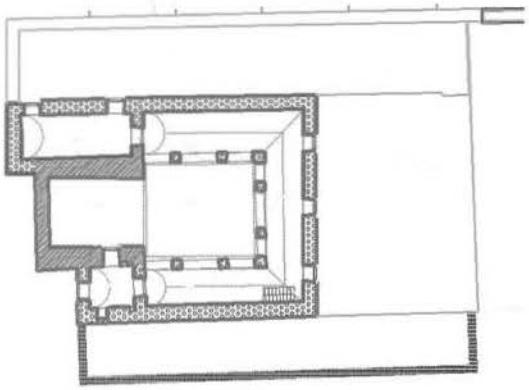
En alt birinci grubu, sütun başlıkları üzerinde kesintisiz devam eden 0.40 m genişliğinde bir kitabe şeridi oluşturmaktadır. Büyük ölçüde tahrip görmüş olan kitabe, kûfi hatlı olup, zemini bitkisel karakterli rumi, palmet ve kıvrık dallarla tezyin edilmiştir.

Kitabe kuşağını takip eden ikinci ve üçüncü grubu oluşturan şeritler, alt katı tekrarlar mahiyette düzenleme göstermektedir. İlki iç bükey yüzeyli lotus-palmet, ikincisi düz yüzeyli asma dalı ve yapraklarından oluşan düzenleme ile en üstteki diş ve yumurta dizileri yanında bitkisel süslemeli sarkıtlar ve ardışık olarak lotus ve akantus yapraklarına yer verilmiş durumdadır. Buradaki düzenlemeler beton bir saçakla koruma altına alınsa da buradaki tahribat oldukça fazladır.

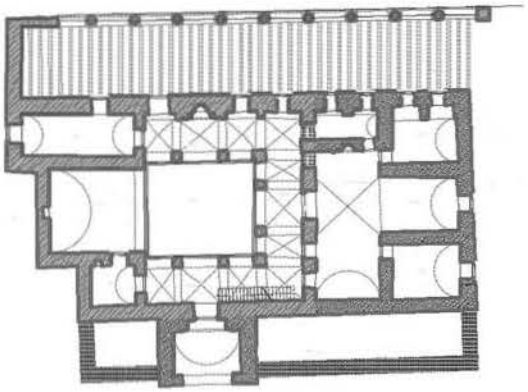
4.5. Mesudiye Medresesi

Cami avlusunun kuzey doğusunda yer alan medrese, Artuklu döneminde külliyeye katılmıştır. Plan bakımından doğu batı istikametinde dikdörtgen bir alana oturan yapı, avlulu tek eyvanlı ve iki katlı medreseler grubuna girmektedir (Çizim:12-13).

Medreseye kuzey cephenin doğusuna kaydırılmış dışa taşıntılı, önü geniş kemerli ve sivri beşik tonozlu bir giriş ünitesi ile girilmektedir (Foto:53). Bu giriş ünitesinden bir taç kapı ile revaklı avluya ulaşılmaktadır. Bunun güney cephesi kaplayan



Çizim: 12- Mesudiye Medresesi Zemin Kat Planı (VBM Arşivinden)



Çizim: 13- Mesudiye Medresesi Üst Kat Planı (VBM Arşivinden)



Foto: 53- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Taçkapı

taç kapı, mukarnas kavsaralı olup, kapıda siyah bazalt taşı ile açık renkli kalker taşı birer sıralı ardışık sistemde kullanılmıştır. Kapı dıştan oluk ve kaval silmelerin meydana getirdiği bir silme grubu sınırlandırılmıştır. Silmeler üst kesimde içe doğru bir kademelenme yaparak sonlanmaktadır (Foto:54).



Foto: 55- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Güney Cephe Revak Kemerleri

Derinliği fazla olmayan kapı girintisini örten kavsara, beş sıralı mukarnas sistemi ile oluşturulmuştur. Alttan ilk üç sıra yan kenarlarda bingi şeklinde sıralanmış ve kavsaranın orta kısmı boş bırakılmıştır. Mukarnasların üstteki dört ve beşinci sıraları normal düzeni muhafaza etmektedir. Dördüncü sıra



Foto: 54- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Güney Cephesi



Foto: 56- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Mihrabı



Foto: 57- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Mihrabından Detay

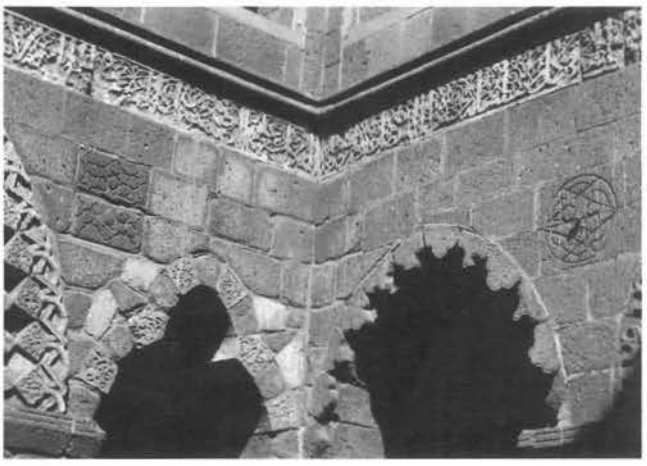


Foto: 59- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Revakları Kuzey Batı Köşe Detayı

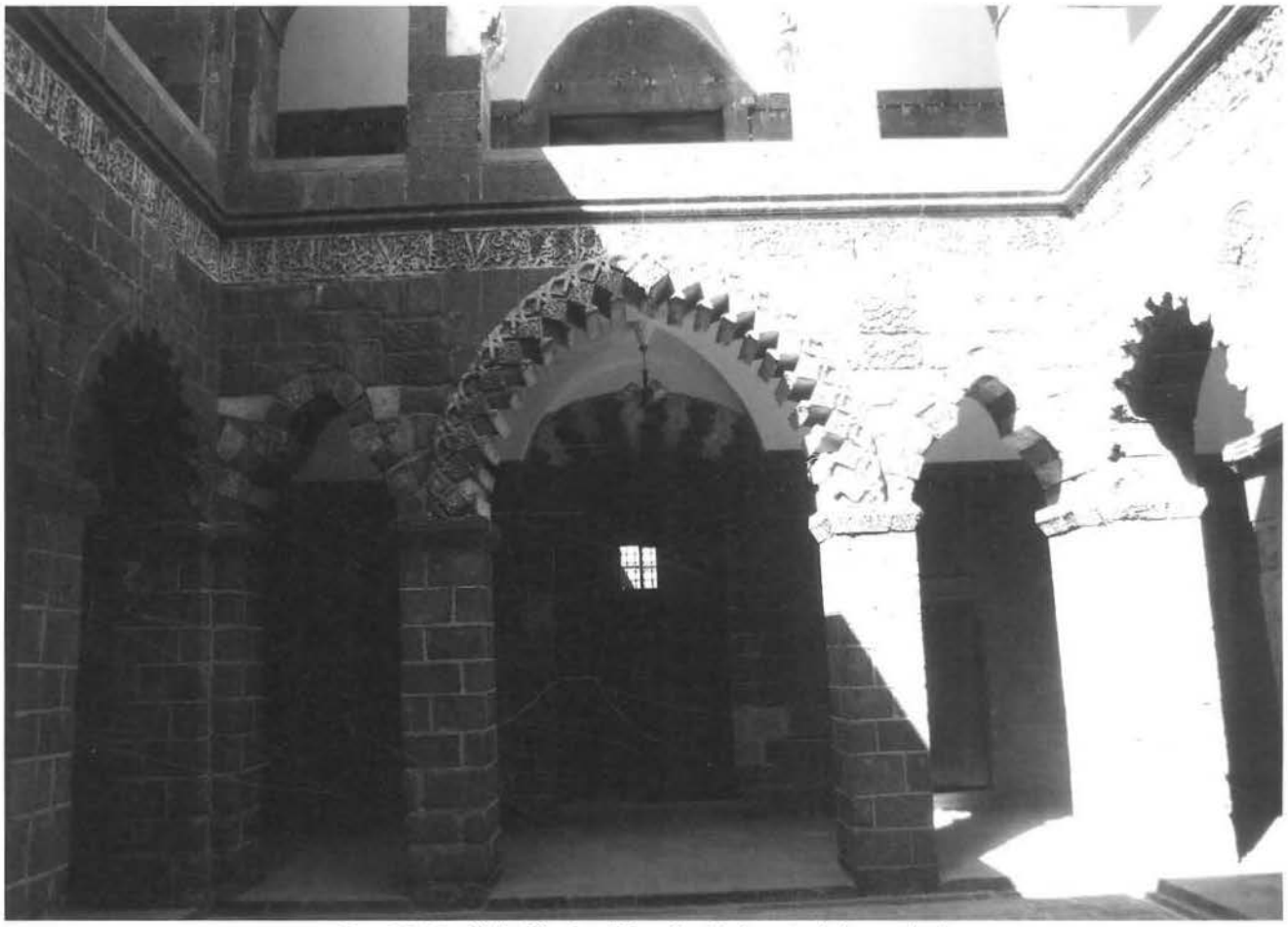


Foto: 58- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi avlu batı cephesi

dört adet sivri kemer formlu yuva ile aralarındaki kazayağı formlu üçgen bölümlerden meydana gelir. Beşinci sırayı oluşturan tepe nişi sivri kemerlidir. Yüzeyi üçgen yivlerle hareketlendirilmiştir. Kapı üç dilimli kemer açıklıklı olarak düzenlenmiş olup, dıştan bir silme grubu ile çerçevelenmiştir.

Kapıdan kareye yakın dikdörtgen planlı, 6.70 x 7.70 m ölçülerindeki avluya geçilmektedir. Avlu üç yönden revakla çevrelenmiş olup, doğu tarafında geniş ve yüksek beşik tonoz örtülü bir eyvan bulunmaktadır. Eyvan iki katlı revaklara uygun iki kat yüksekliğinde tutulmuştur. Alt kısımdaki revaklar, her yönde üçer açıklıklı olup, ortadaki kemerler ortada daha geniş ve yüksek, yanlarda ise daha dar ve alçak tutulmuştur (Foto:54-55). Alt kat revaklarının son derece hareketli görünümleri karşısında üst kat revakları sade bir görüntü sergilemektedir. Avluya bakan cepheleri üst kesimde belli aralıklarda dizilen konsolların meydana getirdiği kornişle son bulmaktadır. 250 m genişliğindeki alt kat revakların üzeri kuzey ve güneyde üçer çapraz tonozla, batıda karma şeklinde ortası çapraz yanları beşik tonozla örtülmüştür (Çizim:12).

Girişin tam karşısına ve güney taraf revaklarından orta



Foto: 60- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Avlu Kuzey Cephe Üst Kat Revakları



Foto: 62- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Ana Eyvan Detayı

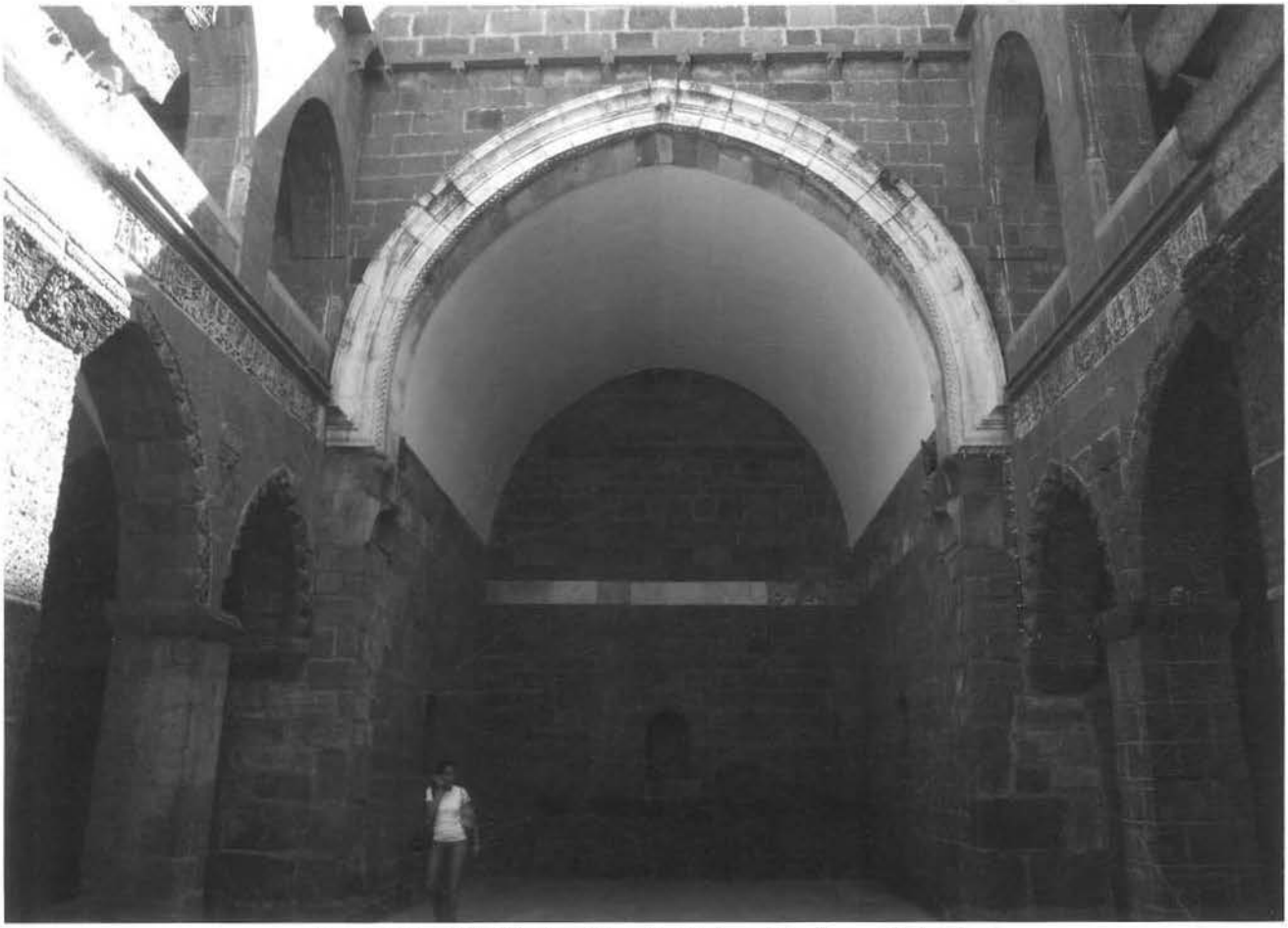


Foto: 61- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Ana Eyvan Görünüşü

kemerin içine denk gelen çok süslü ve orijinal yapıda bir mihrap yapılmıştır. Düzgün kesme taş malzemeyle yapılmış mihrap, alttan da devam eden iki kaval silmeyle oluşturulmuş çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Köşelerden bağımsız, yivli, silindirik gövdeli sütunceler mukarnaslı başlıklara sahiptir. Yarım daire planlı mihrap hücresi, istiridye yivli kavsarayla nihayetlenmektedir. Kavsara, sütuncelerin üzerinden başlayan beş dilimli kemerle kuşatılmıştır. Dilimli kemer, beş kademeli bir düzenleme göstermektedir. Ayrıca nişin yüzeyi, kaval silmelerle yarım daire kemerli üç bölüme ayrılmıştır (Foto:56-57).

Alt katta kuzey ve güney revak açıklıkları sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Bunlardan her bir kemer yüzeyi farklı düzenlemelerle hareketlendirilmiştir. Güney revakın batıdaki kemeri üç dilimli kemerciklerle, ortadaki silmelerle doğudaki ise iki sıralı mukarnas düzenlemeleri ile süslenmiştir. Kuzey revakın orta kemer dış yüzeyinde kabartma palmet motifleri sıralanmaktadır. Yanlardaki kemerler ise güney revakın yan kemerleri ile aynı düzenlemeyi yansıtmaktadır. Ayrıca kuzeydeki kemerlerin aralarındaki boşluklara farklı geometrik süslemeler yapılmıştır.

Batı revakında diğerlerinden farklı olarak ortada sivri, yanlarda üç dilimli kemer düzenlemeleri görülmektedir. Bunlardan ortadaki büyük kemerin yüzeyinde yarım daire hatlı saplarla birbirine bağlanan palmetlere yer verilmiştir. Bu pal-



Foto: 63- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Mescit Mihrabı

met şeklinde yüzeye yansımış düzenleme aslında kemer karnında bir dilimlenmeyi işaret etmektedir. Palmetlerin ucundaki üçgenler altta düz yassı taş şeklinde sıralanmaktadır.

Batı revakının yanlardaki kemerleri üç dilimli olarak düzenlenmiştir. Kemerler bazalt ve kalker taşlarla oluşturulmuş iki renkli görünüme sahiptir. Kalker taşların yüzeyi ince yivlerle çevrelenmiştir. Çevrelenen yüzeylere standart bitkisel süslemeler işlenmiştir. Batı revak kemerleri arasına geometrik değişik süslemeler yerleştirilmiştir (Foto:58).

Revak kemerlerin üstünde üç yönden yapıyı dolanan bir yazı kuşağı yer almaktadır. Kalker üzerine celî sülüs hatla yazılan kitabe şeridinde harflerin dışındaki boşluklar bitkisel karakterli girift süslemelerle doldurulmuştur. Rumi ve palmet motifleri ile zenginleştirilmiş kıvrık dalların spiraller yaptığı bezemeler bazı kesimlerde yazıyı ikinci plana düşürecek düzeyde ön plana çıkmıştır (Foto:59).

Kitabenin hemen üzerinde dıştan içe doğru kademe yapan yarım oluk, kaval ve düz silmelerden oluşan bir silme grubu ile üst kata geçilmektedir. Üst katın revak açıklıkları her üç yönde de sivri kemerli olarak yapılmıştır. Bunlardan orta kemerler geniş ve diğerleri dar tutulmuştur. Medresenin üst kat revakları beşik tonozla örtülmüştür (Çizim:13).

Üst kat revaklarında tek süsleme unsuru batıdaki orta kemerde kullanılmıştır. Kemer yanlardan mukarnas düzenlemeli iki konsol üzerine oturmaktadır. Sarı kalker taşından yapılan konsollar üç sıra mukarnas ile oluşturulmuştur. Alt sırada sivri kemer formlu yuvaların içine sepetkulpu kemer formunda bölümler yerleştirilmiştir. İkinci sıra üç dilimli kemer formunda yayvan üç yuvadan oluşmaktadır. Üst sıradaki



Foto: 64- Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medresesi Usta Kitabesi

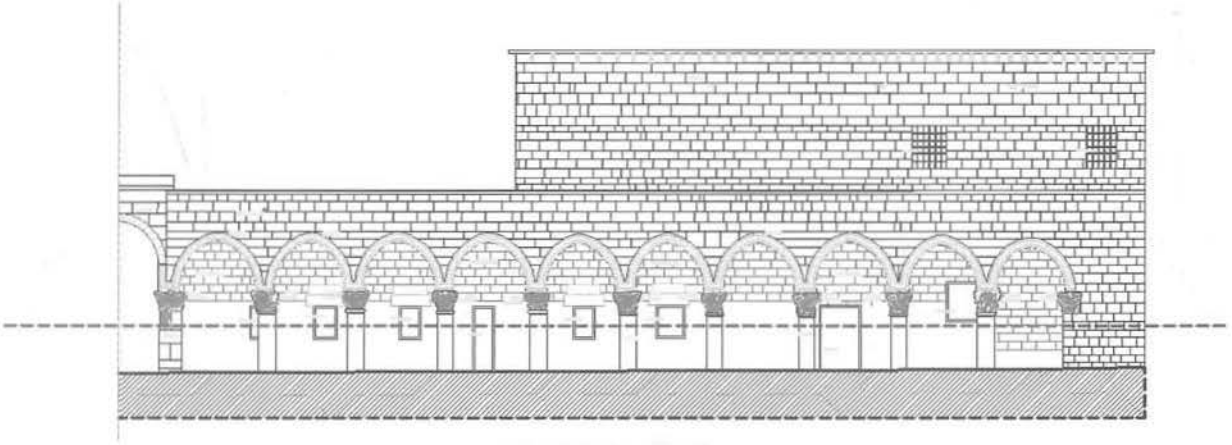
iki yuva konsola daha plastik bir görünüm kazandırmaktadır. Yuvalar yarım gülbezek şeklinde düzenlemiştir. Yarım daire hatlı üç dilimle oluşturulan gülbezeklerin arasına sivri bademler yerleştirilmiştir (Foto:60).

Avlunun doğusundaki ana eyvan, 5,80 x 6.65 m ölçülerinde tutulmuş olup, üzeri sivri beşik tonozla örtülüdür. Mermer malzeme ile oluşturulmuş eyvanın avluya açılan sivri kemeri silmelerle zenginleştirilmiştir. Dıştan içe doğru kademelenme yapan silmelerin alta bakan ön köşesi pahlı ve üzeri zencerek motifli yapılmıştır. Eyvanın yan duvarlarının özengi hizasından aşağısı tamamen kesme taştan yapılmıştır. Tonoz başlangıç hizasında bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. Alt duvarlarında birer dolap nişleri bulunmaktadır. Zemin döşemesi muntazam taşla yapılmıştır (Foto:61-62).

Avlunun batısında revaktan bir kapı ile geçilen mescit ile bunun kuzey ve güneyinde birer oda bulunmaktadır. Mescit, 4.40 x 7.40 m ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı bir mekândır. Üzeri ortada çapraz tonoz yanlarda sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Kıble duvarında basit bir taş mihrap bulunmaktadır (Foto:63). Ayrıca bu mescidin de batısında doğudan buraya açılan ortada bir eyvan ile bunun kuzey ve güneyinde kare planlı, üzerleri kubbe ile mekânlar yer almaktadır. Gerek eyvan ve gerekse kubbeli mekânların Osmanlı dönemi sonlarında yapıya eklendiği sanılmaktadır.

Batı eyvanı doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı üst örtüsü basit tonozlu bir eyvandır. Bu eyvanın kuzeyinde bulunan odadan sağlanan ve batıya bir pencere açıklığı olan bir oda yer almaktadır. Bu eyvanın güneyinde giriş mescitten sağlanan kareye yakın dikdörtgen planlı bir oda yer almaktadır. Bu odanın üst örtüsü beşik tonozdur. Güneye açılan iki penceresi bulunmaktadır.

Mesudiye Medresesinde mimari ifadenin olgunluğu, ancak avlu cepheleri ile ana eyvan ve revaklarda görülür. Buranın yüzleri tamamen kesme taş işçiliğindedir. Zengin ifade ve işçilik alt kat revaklarında kendini göstermektedir. Buradaki kemerlerin her biri diğeriyle yarış edercesine süsleme ve mimari çeşitlilik göstermektedir. Medresede bulunan usta kitabesi medresenin önemini daha da artırmaktadır (Foto:64).



Çizim: 14- Mesudiye Medresesi'nin Güney Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)

4.6. Zinciriye Medresesi

Ulu Cami yapı topluluğunun ikinci medresesi konumundaki yapı, topluluktan bağımsız olarak Hanefiler bölümünün batısına ara sokaktan sonra inşa edilmiştir. Bu medrese de Mesudiye Medresesi gibi bir Artuklu dönemi yapısıdır. Plan bakımından kuzey-güney istikametinde kareye yakın dikdörtgen bir alana oturan yapı, dıştan 21.50 x 22.60 m ölçülerinde tutulmuştur. Medrese plan tipolojisi açısından avlulu, iki eyvanlı ve tek katlı medreseler grubuna girmektedir (Çizim:15).



Foto: 65- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi

Medreseye kuzey cephenin ortasından dışa taşıntılı, sivri kemerli bir kapıdan girilmektedir (Foto:65). Bu sade taç kapıdan giriş eyvanı vasıtası ile revaklı avluya ulaşılmaktadır. Düzgün kesme taşlarla oluşturulmuş kuzey cepheye bu kapıdan başka cephenin batı köşesinde duvarın içerisine yerleştirilmiş sivri kemerli bir çeşme bulunmaktadır.

Yapının doğrudan avluya açılan doğu cephesi, kuzeyindeki basit bir kapı açıklığı ile altı adet pencere hareketlilik sağlanmıştır (Çizim:16), (Foto:66). Güney cephesinde ise dikdörtgen açıklıklı iki pencere dışında herhangi bir hareketlilik ve süsleyici unsurlar söz konusu değildir. Aynı şekilde batı cephesine de bir ev bitişik olarak yapıldığından burada da süsleyici unsur ve pencere açıklığı görülmemektedir.

Kapıdan kareye yakın dikdörtgen planlı, 5.80 x 6.75m ölçülerindeki avluya geçilmektedir. Avlu dört yönden üçer açıklıklı bir revakla çevrelenmiş olup, kuzeydeki giriş eyvanı dışında, bunun tam karşısında güney tarafında ana eyvan bulunmaktadır. Revaklar her yönde üçer açıklıklı olup, her yönde ortadaki kemerler daha geniş ve yüksek, yanlardakiler ise, daha dar ve alçak tutulmuştur. Avluya bakan cephelerin üst kesimde belli aralıklarda dizilen konsolların meydana getirdiği bir saçak yer almaktadır (Foto:67). 2.00 m genişli-



Foto: 66- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi

ğindeki revakların üzeri boydan boya dolanan beşik tonozla örtülüdür. Sadece kuzeyde giriş eyvanı önünde çapraz tonozla bu beşik tonoz örtü kesilmektedir.

Dört yönde de da üç gözlü düzenlenen avlu revaklarını oluşturan kemerler farklı uygulamalara sahip olup, her yönde ortada geniş ve yüksek, yanlarda dar ve alçak tutulmuşlardır.

Kuzey yöndeki revak kemerleri üç açıklıkta da basık kemer formunda düzenlenmiştir Ortadaki geniş tutulan kemer yüzeyi içten ve dıştan dekoratif düzenlemelere sahiptir. Kemerin iç yüzü dış yüze göre daha sağlam şekilde günümüze ulaşmıştır. Kemer yüzeyi birer atlamalı palmet ve yarım daire biçiminde sarkan taşlarla oluşturulmuştur. Kemer karnı

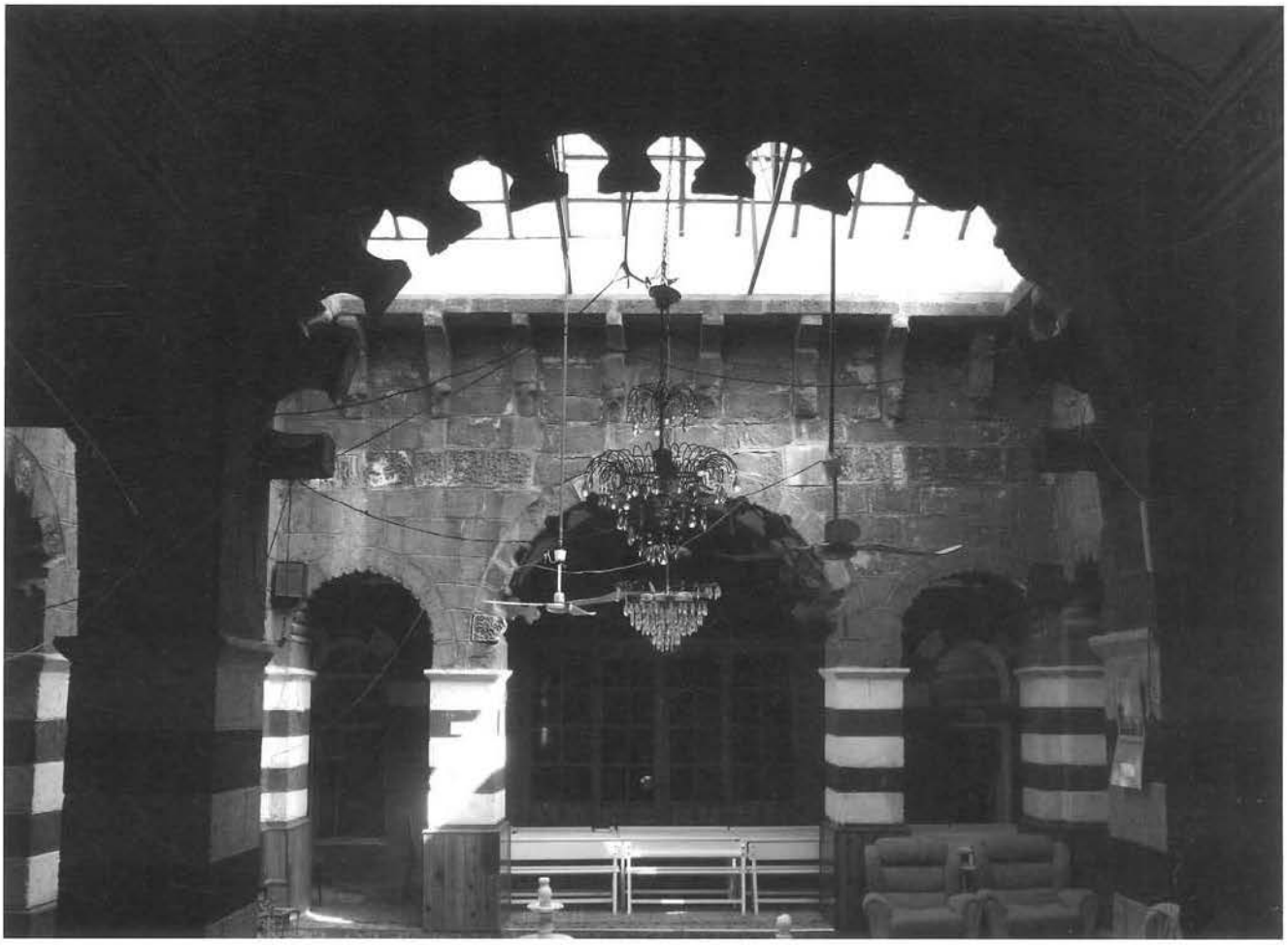


Foto: 67- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi

ise oluk biçiminde dilimlendirilmiş vaziyettedir. Yüzeydeki süslemeler ise, kıvrık dal ve rumilerin helezonik kompozisyonlardan oluşmaktadır. Kemerin dış yüzünün de benzer bir uygulamaya sahip olduğu sol alt kesiminde kırık olarak günümüze ulaşan süslemeli taş parçasından anlaşılmaktadır (Foto:68). Yanlardaki basık kemerler üzerindeki yarım daire formlu dilimlenme ile bir hareketlilik sağlanmıştır.

Güneyde orta kemer yuvarlak kemer biçiminde olup, yüzeyinde iki tarafı iç bükey kavisli ve içi düz sarkıtmalardan meydana gelen yuvarlak delikli bir dilimlenme görülmektedir. Bu sarkıtma taşların dış yüzeyi birbirini tekrarlayan bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir. Bu kompozisyonlar dikey eksende birbirine bağlı olarak gelişen ve yanlara doğru helezonik daireler yaparak genişleyen kıvrık dal ve rumilerden meydana gelmektedir. Yanlarda iki yuvarlak kemer ortada bir sarkıtla birleştirilerek oluşturulan ikiz kemer tarzında düzenlenmiştir. Kemerleri oluşturan taşların dış yüzeyine birbirini tekrarlayan bitkisel süslemeler işlenmiştir (Foto:69).

Batı tarafta orta kemer sepetkulpu formunda düzenlenmiştir. Kemer yüzeyi sade bırakılmıştır. Kenarlardaki ke-

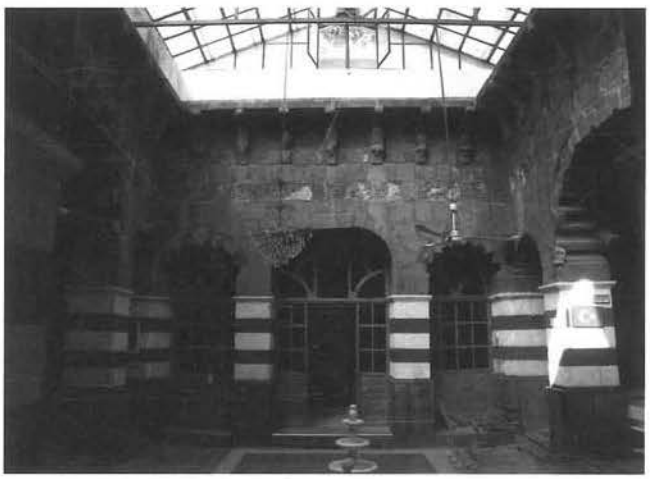


Foto: 68- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi

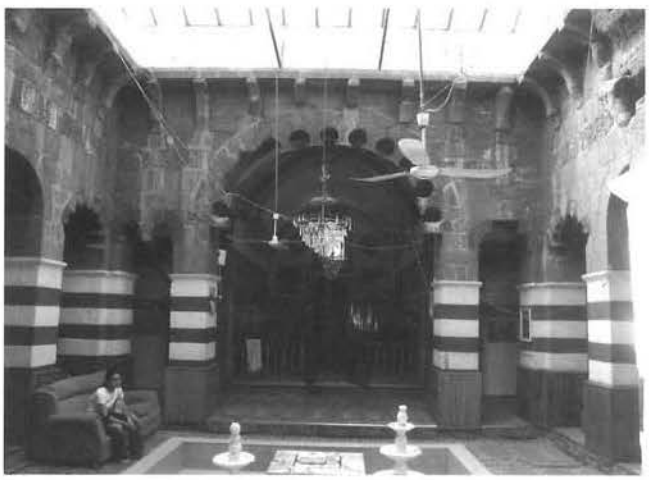
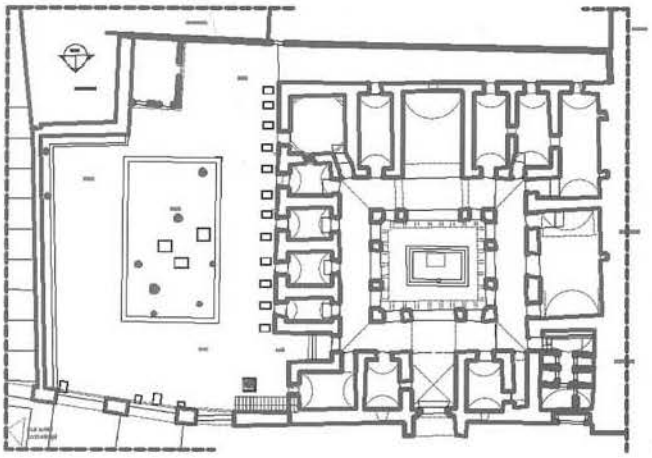


Foto: 69- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi



Çizim: 15- Zinciriye Medresesi'nin Planı (VBM Arşivinden)

merler basık yuvarlak kemer formludur. Kemeri oluşturan kesme taşların dış yüzeyi üçgen formunda düzenlenmiştir. Bu üçgenlerin yüzeyi aynı tarz bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Bir köşeleri kemer yüzeyinden aşağıya doğru taşacak şekilde düzenlenen bu taşlar kemere dilimli bir görünüm kazandırmaktadır. Doğu taraftaki revakın kemerleri batıdaki ile aynı düzenlemeye sahiptir.



Foto: 70- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi



Foto: 71- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi



Foto: 72- Diyarbakır Ulu Cami Zinciriye Medresesi

Kemerlerin üst kesiminde avlu revaklarını dört yönden dolanan bir yazı kuşağı yer almaktadır. Sülüs hatla yazılan kitabede harflerin arasındaki boşluklar bitkisel karakterli süslemelerle doldurulmuştur. Bu düzenlemeler rumilerle zenginleştirilmiş kıvrık dalların sarmal biçimde zemini doldurmasından meydana gelmektedir. Revakların en üst kesiminde ise belli aralıklarda dizilen konsollar yer almaktadır (Foto:70-71).

Medresede revaklı avlu etrafına dizilmiş olan mekânlardan en belirgini girişin tam karşısında yer alan ana eyvandır. Ana eyvanın doğusunda iki, batısında üç oda yer almaktadır. Eyvanın iki yanındaki ve batı köşedeki oda, dikine dikdörtgen planlı olup, üzerleri beşik tonozla örtülüdür (Foto:72). Doğu köşedeki oda ise kare planlı ve üzeri tromp geçişli kubbe ile örtülü mekândır. Yapıda tek kubbeli mekân olan buraya, dehliz şeklinde bir kapıyla girilmektedir. Doğu kanattaki dört beşik tonozlu odaya karşılık, batıda kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı beşik tonozlu bir oda görülmektedir.

Kuzey kanatta ise giriş eyvanının batısına üç oda yerleştirilmiştir. Bunlardan batı köşedeki büyük beşik tonozlu odada bugün büyük bir su havuzu bulunmakta, dış cepheye bir çeşme açılmaktadır. Bunun yanında, dar bir oda yer almakta ve bitişikteki diğer odaya buradan geçilebilmektedir. Üzerleri beşik tonozlarla örtülü, doğudaki iki odadan köşedeki enine dikdörtgen, diğeri dikine bir düzenleme göstermektedir.

Günümüze kız Kuran Kursu olarak kullanılan yapıda restorasyon çalışmaları devam etmektedir.



Foto: 73- Diyarbakır Ulu Cami Şafiiler Bölümü Doğudan Güney Cephe Genel Görünüşü

4.7. Şafiiler Camii

Ulu Cami yapı topluluğunun ikinci camisi konumundaki yapı, avlunun kuzey-batısına Osmanlı döneminde inşa edilmiştir.

Cami dıştan 12.30 x 34.00 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı ve üç sahınlıdır (Çizim:17). Bu sahınlar ortadan iki sıra halinde beşer ayağın taşıdığı sivri kemerler ayırmaktadır. Harime girişi iki kapıdan sağlanmaktadır. Bu girişlerin ikisi de güney tarafta olup, biri Batı Maksuresi'nin alt katına açılan cephenin batı tarafında; diğeri ise cephenin doğu tarafında doğrudan avluya açılmaktadır (Foto:73). Caminin üst örtüsü ahşap kirişlerinin üzerinde düz dam şeklindedir.

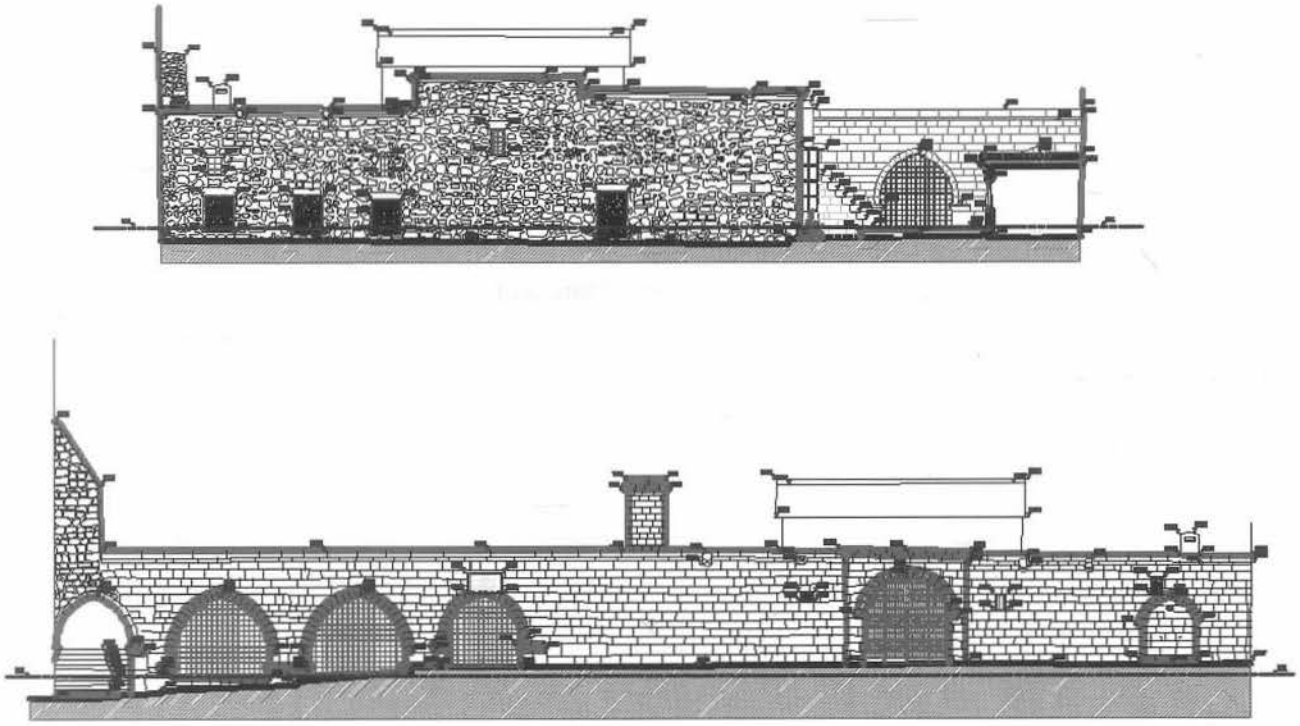
Caminin cephelerinde fazla hareketlilik görülmemektedir. Batı ve kuzey cepheleri başka yapılarla kapandığı için herhangi bir şey görmek mümkün değildir.

Güney cephesi caminin en hareketli ve göze çarpan cephesi olup, burada itinalı bir işçilik göze çarpmaktadır. Tamamıyla düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş cephenin üst kısımlarında iki renkli taş işçiliği görülmektedir. Cephe düzenlemesi ortada yarım daire mihrap çıkıntısı ile bunun iki yanında üçerden altı pencere ve doğu köşedeki kapı açıklığından oluşmaktadır. Cephedeki iki katlı pencerelerden alttakiler düz lentolu dikdörtgen açıklıklı, üstlerindekiler ise sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Doğu köşede bulunan kapı açıklığı üstten sepetkulpu bir kemerle sonlanmaktadır. Cephede ayrıca pencerelerin üstünde celî sülüs bir yazı kuşağı boydan boya uzanmaktadır (Çizim:18), (Foto:73-74).

Kıble duvarına paralel üç sahına bölünmüş olan iç mekân düz ahşap tavanla örtülmüştür. İç mekânda, kuzeyde mahfil kıble duvarı ortasında mihrap yer almaktadır. İçeride iki sıra halindeki sivri kemer açıklıkları sütundan sütuna 4.50 m olup, yüksekliği yerden itibaren 5.00 m'yi geçmemektedir. Bu kısımlarda iki kemer arasındaki duvar yüzeylerine nişlerin açıldığı görülmektedir (Foto:75).

Camii iç zemini bugün tamamen ahşap döşemelidir. Diğer duvarlar kalın olduğu halde, kıble duvarı ince tutulmuştur. Bu duvar ortasında itinalı bir taş işçiliğini gösteren mihrap yer almaktadır (Foto:75).

Taş mihrap, kıble duvarı ortasında 1.80 m eninde ve 3.60 m yüksekliğinde dikdörtgen görünüşlüdür. Mihrabı yanlardan ve üstten iç bükey ve dış bükey profilli bir silme sınırlandırmaktadır. Köşelerden sütuncelere sınırlandırılmış mihrap nişi yarım sekizgen planlı olup 0.78 m derinliğindedir. Üstten beş dilimli bir kemer içine alınmış mukarnaslı bir kavsara ile nihayetlenmektedir.



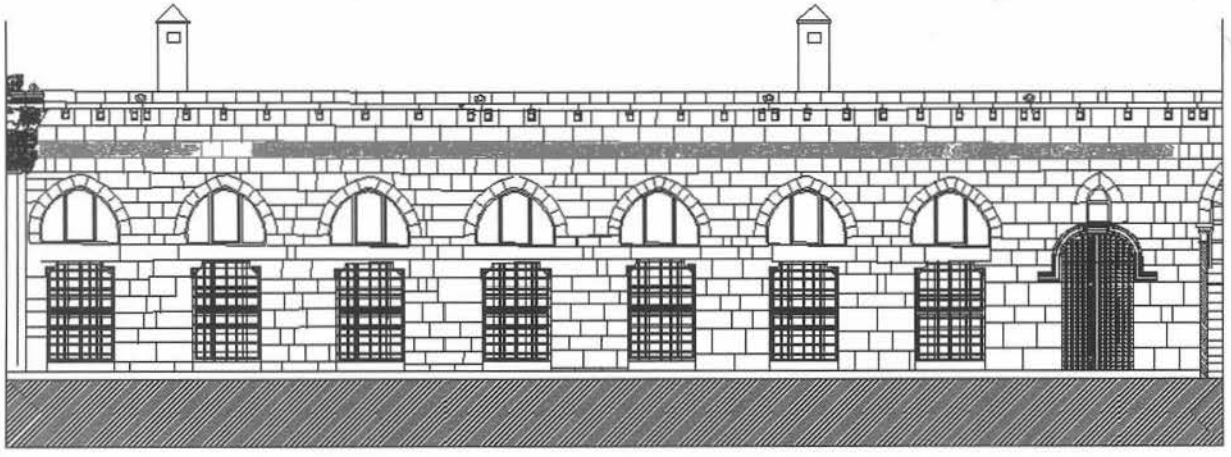
Çizim: 16- Zinciriye Medresesi'nin Cephe Görünüşü (VBM Arşivinden)



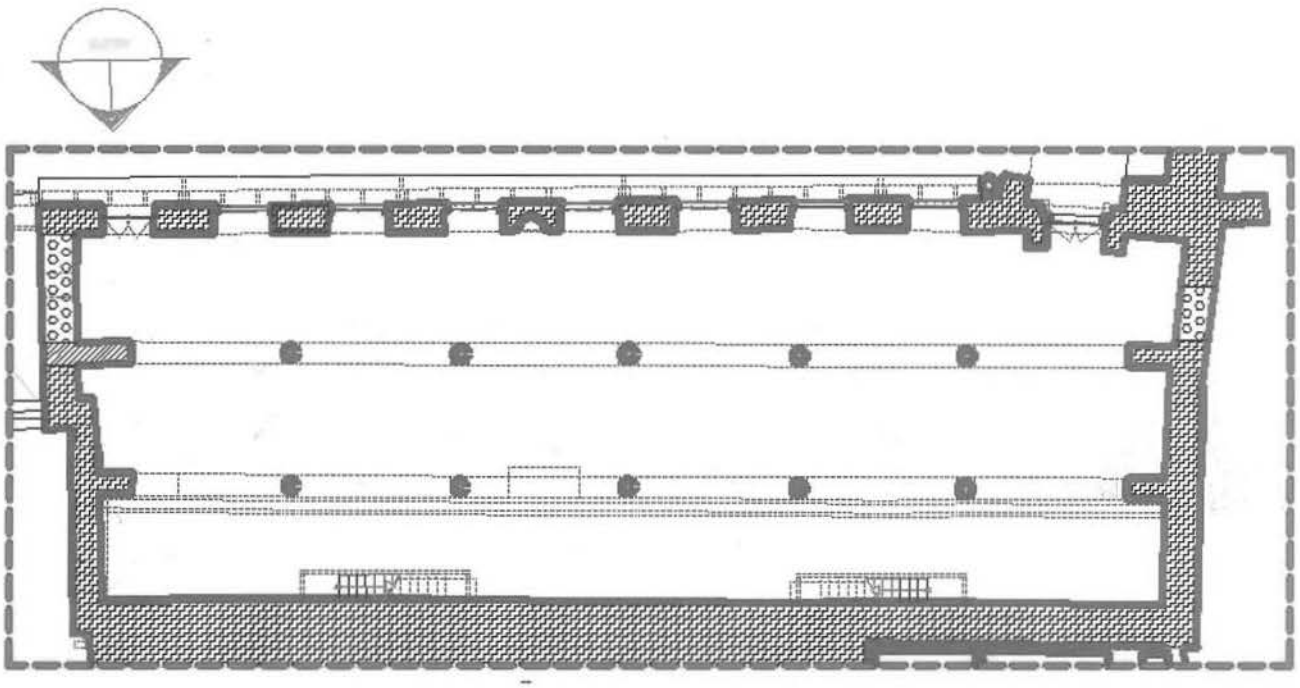
Foto: 74- Ulu Camii Şafiiler Bölümü Üstten Genel Görünüşü (VBM Arşivinden)



Foto: 75- Diyarbakır Ulu Cami Şafiiler Bölümü Güney Cephe İç Mekan Görünüşü



Çizim: 17- Ulu Camii Şafiiler Bölümü Güney Cephesi Görünüşü (VBM Arşivinden)



Çizim: 18- Ulu Camii Şafiiler Bölümü Planı (VBM Arşivinden)

4.8. Şadırvan

Şadırvan avlunun ortasında yer almaktadır. Batısında namazgâh ve havuz yer almaktadır. Osmanlının son döneminde yapılmıştır.

Şadırvan, sekizgen planlı olarak yapılmıştır. Şadırvanın ortasında sekizgen bir su havuzu yer almaktadır. Sekiz mermer sütunun taşıdığı şadırvan üst kısmı kenarları saçaklı ve çok sivri bir külahla kapatılmıştır. Şadırvan havuzun üst kısmı kenarlarda yine ahşap malzeme ile yapılmış kademeli ve çeşitli geometrik şebekelidir. Şadırvanın tavanı ahşap olup, dıştan yüzeyleri kurşun levhalarla kaplı bir külahla örtülmüştür (Foto:76).



Foto: 76- Diyarbakır Ulu Cami Şadırvan

4.9. Namazgâh

Cami avlusunda ve şadırvanın batı tarafında yeralmaktadır. 18. yüzyılda, Osmanlı son döneminde yapılmış olmalıdır.

Namazgâh, kare planlı olup, kenar ve köşelerine dikilmiş sekiz mermer direk üzerine oturan ahşap bir külahla kapatılmıştır. Mermer direklerden kıble tarafına gelenlerden ortadaki ve sade bir mihrabiye yapılmıştır. Namazgâhın tabanı taş döşemelidir. Külah ve saçak örtüsü kurşun kaplıdır. Ahşap tavanı düz ve sade bir biçimde çatılı ve pervazlıdır. Bu mekân, avlu döşemesinden 0.70 m yükseklikte olmakla, kalabalık ibadetler sırasında müezzin mahfili görevini de yapmaktadır (Foto:77).



Foto: 77- Diyarbakır Ulu Cami Havuz, Namazgâh ve Şadırvan



Foto: 78- Diyarbakır Ulu Cami Havuz, Namazgâh ve Şadırvan

4.10. Havuz

Namazgâhın batı tarafında yer almaktadır. Osmanlı son döneminde yapılmıştır. 1888 yılında namazgâh ile beraber inşa edilmiştir.

Havuz kare planlı ve zemin düzeyinin döşemesi üzerine oldukça büyük ölçüde bir açık havuz şeklinde yapılmıştır. Bu havuz avlu tabanından yükselen kenarı bir çeşit korkuluk şeklindedir. Üst kenar çevresinde yassı taştan babalar ve aralarında demir çubuklar, parmaklık biçiminde korkuluklar bulunmaktadır. Etrafında musluklara yer verilmiştir (Foto:78-79c).

4.11. Abdestlik Tesisleri

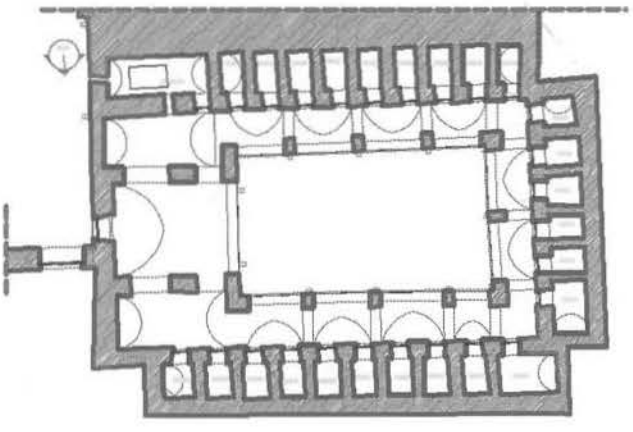
Külliyenin kuzeybatısında Şafiiler Camisinin kuzeyinde bulunmaktadır. Külliye ile beraber inşa edilmiş olup, Osmanlı döneminde aldığı biçimiyle günümüze kadar gelmiştir.

Bu tesisin içinde geniş abdest alma yerleri ayrıca boy abdesti alma bölümleri bulunmaktadır. Güneyden Şafiiler camiine bitişik doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır (Çizim:19).

Buraya doğu tarafına açılmış bir kapıdan girilmektedir. Giriş kapısından sonra bir eyvanla avluya ulaşılmaktadır. Dikdörtgen avlu üç yönden revaklarla çevrili olup, bunların gerisinde helâlar sıralanmaktadır. Mekânların üzeri düz toprak dam ile örtülüdür. Bu tesiste temizliğin esasını su temin ettiği için açık ve kapalı şekilde akarsu tesisi yer almaktadır. Hamam kısmında boy abdesti için derince bir havuz bulunmaktadır (Çizim:19).



Foto: 79- Diyarbakır Ulu Cami Havuz, Namazgâh ve Şadırvan



Çizim: 19- Ulu Camii Abdestlik Bölümü Planı (VBM Arşivinden)

5. SONUÇ

Diyarbakır Ulu Camii Külliyesi, plan ve mimari özellikleri ile bakımından Anadolu'da tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu külliyedeki yapılar, Diyarbakır'da hüküm sürmüş İslam hanedan ve devletlerinin izlerini taşımakla beraber, yapı daha çok Selçuklu eseri olarak bilinmektedir. Bilinen ilk şekli ve inşası Selçuklu döneminde başlayan cami, bugünkü şeklini İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları ve en son Osmanlı Devleti zamanında yapılan ilave ve onarımlarla kazanmıştır. Yapının tarihsel süreci üzerindeki değişik dönemlere ait 27 kitabe ile takip edilebilmektedir.

Külliyenin içinde yer alan ve en önemli yapısı olan Hanefiler Camii, Şam Emevi Camii ile plan bakımından büyük benzerlik göstermektedir. İki cami de enine dikdörtgen planlı olup, mihraba paralel üç sahınlı ve sahınları mihrap ekseninde dikey doğrultuda kesen, geniş dikey bir orta sahından oluşmaktadır.

Maksureler ise, Anadolu'da pek benzeri olmayan yapılardır. Hanefiler Camisi ile aynı avluyu paylaşmakta olup, avlunun doğu ve batısında yer alırlar.

Külliyenin doğu ve batısında yer alan maksureler dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak ele alınmıştır. Maksurelerin tam olarak niçin yapıldıkları bilinmemekle beraber, büyük bir ihtimalle sultanın veya ilin valisinin kalabalık günlerde burada namaz kılıp dinlenmeleri için yapıldıkları söylenmektedir. Bu özelliğiyle Osmanlı dönemi camilerinde görülen hünkâr mahfilini hatırlatmaktadırlar. Maksurelerin avluya bakan cephelerinde yer alan iki katlı sütun düzeni ve bunların üzerinde devam eden plasterler ve friz şeklindeki süsleme şeritleri Helenistik ve Roma dönemi üslup özelliklerini hatırlatan bir düzenlemeyi hatırlatmaktadır. Bu cephe düzeni İslam mimarine uzak düşen bir özellik ve yaklaşım sergilemektedir.

Külliyeye girişi sağlayan doğu maksuresindeki eyvan türü girişin dış yüzünün her iki tarafında aslan boğa mücadelesi kabartma şeklinde tasvir edilmiştir. Bu sahne Diyarbakır iç kale kapı kemerinin iki yanında da bulunmaktadır. Bu hayvan mücadele sahnesi, Orta Asya kökenli olup, güç ve iktidarın sembolü olarak nitelendirilmektedir.

Ulu Cami yapılar topluluğu içerisinde iki adet medrese yer almaktadır. Artuklu döneminde eklenmiş bu medreselerden Mesudiye Medresesi, plan itibariyle avlulu, eyvanlı ve iki katlı düzenlemesiyle dönemin medreselerinin özelliğini yansıtmaktadır. Avlunun güney revakında yer alan mihrap, Mardin Kızıltepe Ulu Camii mihrabı ile süsleme ve düzenleme bakımından büyük benzerlik göstermektedir.

Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesine göre daha simetrik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliği ile Anadolu Selçuklu medreseleri ile büyük benzerlik içindedir. Doğudaki kubbe ile örtülü bölüm buna örnek olarak gösterilebilir. Kuzey doğusundaki çeşme yapıyı önemli kılmaktadır. Özellikle avluyu dört yönden çevreleyen revaklar ve revak açıklıklarının değişik kemer düzenlemeleri kemerlerin üzerinde dolanan yazı kuşağı Mesudiye Medresesi ile benzeyen yanlarını oluşturmaktadır.

Ulu Camii minaresi Anadolu'da benzeri az bulunan minarelerdendir. Kare planlı bir kaideden sonra yine kare gövde olarak yukarıya doğru incelerek yükselmektedir. Bu özelliğiyle Diyarbakır'daki Hazreti Süleyman, Nebi ve Dört Ayaklı camii minareleri ile Urfa'daki Selahaddin-i Eyyubi Camii minaresi ile aynı benzerlik göstermektedir.

Sonuç olarak, Diyarbakır Ulu Camii Külliyesinin yapı elemanları ayrı ayrı dönemlerdeki eklemelerle günümüze kadar gelebilmiştir. Bu yüzden bir külliyeden ziyade yapılar topluluğu olarak şekillenmektedir.

Diyarbakır Ulu Camisi, kitabeleri, plan, mimari tarz ve üslup özellikleri ile malzeme ve süslemeler açısından önemli bir konuma sahiptir. Hem ülkemizin hem de Diyarbakır'ın İslam tarihi, medeniyeti, kültürü ve sanatı açısından temsil gücü yüksek camilerinden biri olarak anlam kazanmaktadır.

6. KAYNAKÇA

AKBULUT, İlhan (1998), *Diyarbakır*, Diyarbakır.

AKOK, Mahmut (1969), "Diyarbakır Ulu Camisi Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi, VIII*, Ankara, s.113-140.

ARSLAN, Rıfkı (1999), "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 80-107.

BALİN, Remzi (1972), *Diyarbakır. Tarihçe, Eski Eserler, Coğrafya, İlçeler, Kültür, Yetiştirdiği Adamlar*, Diyarbakır.

BAŞ, Gülsen (2006), *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (Yüzüncü Yıl Üniv., Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.

BAŞ, Gülsen (2008), "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Taş Minberleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır, C. II*, Ankara, s.529-547.

BAŞGELEN, Nezih (1977), "Diyarbakır Ulu Camisi" *Hayat Tarih Mecmuası*, 5, İstanbul, s.93-95.

BAŞKAN, Seyfi (1990), "Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Renkli Taş İşçiliği", *Kültür ve Sanat*, 2/8, İstanbul, s.50-60.

BELL, Gertrude (1924), *Amurath to Amurath*, London.

BERCHEM, Max Van (1909), *Arabische Inshriften aus Armenien und Diyarbekr*, Leipzig.

BERCHEM, Max Van- Josef STRZYGOWSKY (1910), *Amida*, Heidelberg.

BEYSANOGLU, Şevket (1939), "Diyarbakır'da Vakıflar", *Karacadağ*, 2, 19, Diyarbakır, s.17- 19.

BEYSANOGLU, Şevket (1939), *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul, 1962.

BEYSANOGLU, Şevket (1963), *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul.

BEYSANOGLU, Şevket (1987), *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I,II, III, Ankara.

BRUİNESSEN, Martin Van-BOESCHOTEN Hendrik (1988), *Evliya Çelebi in Diyarbekir. The relevant section of the Seyahatame. Edited with translation, commentary and introduction*, New York-København-Köln.

BRUİNESSEN, Martin Van-BOESCHOTEN Hendrik (2003), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul.

CAHEN, Claude (1935), "Le Diyarbekr au Temps des Premier Urtikides", *Journal Asiatique*, CCXXVII, s. 269-276.

CAHEN, Claude (1955), "Contribution a L'historie du Diyar Bakr ouqortorzi eme Siecle", *Journal Asiatique*, 243, s.65-100.

EVLİYA Çelebi (2001), *Seyahatnâme*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), IV, İstanbul.

GABRİEL, Albert (1940), *Voyages Archeologiques Dans la Turque Orientale*, Paris.

GABRİEL, Albert (1933), "Mardin ve Diyarbekir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahati Hakkında Rapor", *Türk Tarihi Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1, İstanbul, s.130-138.

GÜNKUT, Bedri (1937), *Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır*.

HILLENBRAND, C. (1981), "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, S.13, s. 129-153.

İZGÖER, Ahmet Zeki (1999), *Diyarbakır Salnameleri* (1286-1323) 1869-1905, 5 Cilt, İstanbul.

İZGİL, Ömer (1939), "Anadolu Seyahati", *Karacadağ*, I/12, s.12-13.

KILAVUZ, B. Nuri (2005), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.

KORKUSUZ, M.Şefik (2003), *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul.

KONYAR, Basri (1936-I), *Diyarbakır Tarihi, I*, Ankara.

KONYAR, Basri (1936-II), *Diyarbakır Kitabeleri, II*, Ankara.

KURAN, Aptullah (1969), *Anadolu Medreseleri*, Ankara.

LORAİN, Thomas (2006), "Diyarbakır Anıtlar Tarihi", *Albert Gabriel (1883-1972) - Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin*, İstanbul, s.85-92

NASIR-I Hüsrev (1967), *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehap Terzi), İstanbul,.

NASIR-I Hüsrev (1985), *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahab Tarzi), İstanbul.

NİEBUHR, Carsten - SEETZEN, Ulrich Jasper - LEPSİUS, Richard - BRUGSCH, Heinrich (1962), *Reisen im Orient*, (Yay. Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation), Berlin.

PARLA, Canan (1990), *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

PARLA, Canan (2004), "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *I. Uluslar Arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler*, İzmir, s. 247–283.

PARLA, Canan (2005), " Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜMFD*, 2005/1 Ankara, s. 57- 84

PINAR, İ. (1999), "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul.

PREUSSER, Carl (1911), *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig.

SARI, İbrahim (1996), *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul.

SAVCI, Süleyman (1942), "Diyarbakır ve Havalisindeki Minarelerle Çan Kuleleri ve "Ulu Cami" Hakkında", *Karacadağ*, 53, Diyarbakır, s.673-677.

SEVGEN, Nazmi (1982), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara.

SEVİM, Ali (1967), "Tarih-i Meyyafarikin ve Amid Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, s.172-196.

SEVİM, Ali (1969), Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu Topraklarına Katılması", *Tarih Dergisi*, 23, İstanbul, s. 299-307.

SINCLAIR, Thomas(1989), *Eastern Turkey: an Architectural and Archeological Survey*, London.

SOURDEL-THOMINE, J. (1963), "Diyar Bakr, Monuments", *Encyclopaedia of Islam, II*, s.346-347.

SÖZEN, Metin (1970), *Anadolu Medreseleri*, I-II, İstanbul.

SÖZEN, Metin (1971), *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.

TAVERNİER, Jean, Babtiste (1678), *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkue, en Perse et aux Indes*, Paris.

WİLSON, Charles (1895), *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, London*.